

Törelî Nazariyâtın Mihveri: Temâşâ 8

Abdülkadir Dağlar¹

ÖZ

Töre, bütün kâinât içerisinde mahlûkâtın fitrat ve hilkat nizâmı üzerine yaratılışını, türeyişini ve yaşayışını düzenleyen ilâhî kânunlar külliyyâtıdır. Bu töreyi kabûl eden ve dilini, düşüncelerini, nazariyâtını töre istikâmetinde şekillendiren kişilerle onlara âit olan şeylerin yanında, fitratını muhâfaza eden her türden varlık da *törelî* vasfını taşıyabilir. Kâinâtın töre üzerine oluşunun, bozulmasının ve yeniden doğuşunun sabır ve sebatla seyredilmesine ve bu seyir üzerine düşünülmesine ise *temâşâ* denmektedir.

Kadim Yunan'da Tanrı anlamına gelen *The* kelimesinden türeyen *teori*, *tiyatro* ve *teoloji* üçlüsü, esâsında bu törelî temâşâyı şekillendiren en mühim nazari ameliyelerdir. Aslına bakılırsa, bu, felsefenin de esâsıdır. *Peripatein* adını taşıyan tabiat yürüyüşleri, gezintileri esnâsında yapılan nazari konuşmalar, felsefi sohbetler İslâm düşüncesinde de *Meşşâî* mektebine örnek teşkil etmiş, temâşâyı *Meşşâîyye*'nin zemînine yerleştirmiştir.

Bununla birlikte, temâşâ, sâdece bir felsefe usulü olmaktan ziyâde, “kâinattan hikmet tahsîli” yollarının tamâmını alâkadâr eden en temel mihver olarak görülmelidir. Fikir ve san'at etrafında şekillenen her şey, temâşâdan beslenmektedir; dînin ve dîni hayâtın esâsı da temâşâyı dayanmaktadır. Kişinin önce kendisinden başlayarak âilesine, tabîi ve beşerî çevresine, tüm kâinâta ve yaratıcıya bakışı ve bunların tamâmını bir ilâhî töre şuûruyla görüp izleyişi törelî nazariyelerin de doğup gelişmesine imkân sağlayacaktır.

Temâşânın esâs gâyesi hakîkatı ve Hakk'ı aramak, esâs usulü de bedeni, aklı ve kalbi bu yolda seferber etmektir. Yürümek, bakmak, görmek, izlemek, duymak, dinlemek, konuşmak ise temâşânın aslî eylemleridir. Bununla birlikte, temâşâ, bu eylemlerin hep *birliktelik* hâlinde gerçekleşmesini şart koşmaktadır; en az bir kılavuz ve o kılavuzu izleyen en az bir yolcu. Bu yolda göz, kulak, akıl, kalb ile tecrübe ve temâşâ ehli kişiler hep birer kılavuzdur. Temâşâ, aynı zamanda, bu kılavuzları da izlemek demektir.

Anahtar Kelimeler: Temâşâ, Töre, Törelî, Nazariyat, Teori, Tiyatro, Teoloji, Meşşâîyye.

1 Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
abdulkadir.daglar@ibu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4006-9670>

Mestâne nukûs-ı suver-i âleme bakduk

Her birini bir özge temâşâ ile geçdük...

(Nâilî)

Dîbâce

İnsânoglu eylemlerini kâinâtın yatay ve dikey boyutlarında gerçekleştirebilme kâbiliyetiyle donatılmıştır. İnsan görme, işitme, koklama, tatma, dokunma gibi beş tabîî duyu-fiillerinin yanında; nefes alma, kalkma, oturma, yürüme, yatma, uyuma, bakma gibi temel bedenî eylemler ile yeme, içme, beslenme, korunma gibi fitrî eylemlerini yatay düzlemde gerçekleştirir. İnsan bu gibi nefsî-hayvânî eylemleriyle yatay varlık boyutunu idrâk ederken, sevme, sevinme, üzülmeye, gülme, ağlama, nazlanma, hazlanma, üreme, doğma, ölme, direnme, taklîd etme gibi eylemlerle de dikey boyutun farkına varmaya başlar. Artık dikey boyutlu eylemlerde bulunmanın eşğine gelmiş olan insan anlama, anlaşma, dinleme, konuşma, düşünme, inanma, ibâdet etme, okuma, yazma, tartışma gibi eylemlerle yukarı doğru dikey istikâmette yükselir. Bu, aklî, kalbî ve rûhî mânâda bir yükseliştir.

İnsânoglunu diğer tüm varlıklardan ayıran en mühim özellik, kevn ü fesâd yâhut oluş-bozuluş âleminde, ezelden ebede geliş-dönüş, iniş-çıkış istikâmetinde nereden geldiği ve nereye döneceği, nereden indiği ve nereye çıkacağı husûsunda bir şuur taşımasıdır. Doğumundan itibâren âkil bulunma, bulûğa erme, mükellef olma, aklının farkına varma ve reşîd olma süreci insâm dikey istikâmette eylemlerde bulunmaya hâzır hâle getirir. Bu süreçte insan, kalbinin ve rûhunun da farkına varır, nefsinin de; bir beşer ve kul olduğunu da idrâk eder, mahlûk türler arasındaki ayrıcalıklı yaratılışını da. Ancak, insâna kâinât içerisinde hakîkî kudretini veren husûsiyet, kendisi ile birlikte diğer tüm mahlûkât üzerine düşünebilme ve yorum yapabilme, onları yönlendirebilme ve yönetebilme kâbiliyeti olmalıdır. Bu kâbiliyeti sâyesinde insan ilim, irfan ve hikmet sâhibi olabilen, fikir ve san'at eserleri üretebilen, dış dünyâya da beşerî mânâda nizam ve şekil verebilen tek türdür.

İnsânoglunun, kendisi dışındaki âleme yönelmesinde ve o âlemi değerlendirip yorumlamasında yol-yordam gösteren en önemli eylemi “bakma”dır. En temel anlamıyla *bakma*, “gözünü ve dikkatini belirli bir noktaya, bir tarafa yâhut bir istikâmete tutmak, yönleltmek” demektir; görme, izleme, tâkip etme, seyretme, temâşâ etme eylemlerinin temeli ve ön şartı sayılan eylemdir. Bakma, mahlûkâta, mevcûdâta ve kâinâta akıl ve kalb gözüyle “nazar etme”dir; nazar ise, tüm nazariyelerin yâhut tüm teorilerin başlangıç noktasıdır.

İlim, felsefe ve san'at nazariyelerinin tamâmının kâinâtın akışından, tabîî hâdiselerin işleyişinden, mevcûdâtın oluş-bozuluşundan ilhamlarla teşekkül ettiğini söylemek yanlış olmaz. Büyük evrenin kânunları ödünçleme, benzetme, yansılama, yansıtma gibi yollarla beşerî alanlara aktararak ilim, felsefe ve san'at nazariyelerine dönüştürülmektedir. Ancak bu yolla kurulan nazariyelerin, "törelî" hüviyetini taşıyabileceklerini söylemek icâb eder. Zîrâ, ezeli fitrat ve hilkat kânunlarının gözetilmediği, âlemlerin dikey-yatay boyutlarındaki derûnî hendesenin hesâba katılmadığı masa başı teori mühendislikleri köksüzlük, türedilik ve geçicilik illetiyle eksik ve aksak durumdadır.

Töre, yâni yaratılışa ve türeyişe ebedî nizâmını veren ilâhî kânunlar külliyyâtı, beşerî âlemin işleyişi üzerinde mutlak mânâda takdîr ve tâyîn edici güce sâhiptir. Törelî nazariyelerin beslendiği kaynak da işte bu değişmez ve aksamaz kânunlardır. Bu ezeli kânunların işleyişinden çeşitli alanlarda kullanılmak üzere nazariyeler çıkarmak, ancak "törelî temâşâ" ile mümkündür; zîrâ, töre, bunu emreder:

"Temâşâ" kavramını bu nokta-yı nazardan değerlendirebilmek için öncelikle temâşâ kelimesinin, âit bulunduğu dil evrenindeki yerinin ve iştikâk alâkalarının tesbît edilmesi yerinde olacaktır.

1. Temâşâ Etrâfında Temâşâ

1.1. Meşşâiyye

Arapça'da, "yürümek" anlamına gelen *meşy* kelimesinden, ism-i fâil sîgasında *mâşî* (yürüyen) ile mübâlaga-yı fâil sîgasında *meşşâ* (çok yürüyen) kelimeleri türemiştir. Meşşâ kelimesinden ism-i mensûb olarak *Meşşâî* kelimesi ortaya çıkarken, masdar-ı ca'li olarak da, İslâm düşüncesinin felsefe damarını temsil eden ana mektebin adı meydana gelmiştir: *Meşşâiyye*. Meşşâiyye'nin kurucuları, temsilcileri ve tâkipçilerinden müteşekkil felsefe mektebi, "yürüyenler; izleyenler, iz sürenler; Meşşâîler" anlamına gelen *Meşşâiyyûn* ismiyle anılagelmiştir.

Meşşâiyyûn, fikrî ve felsefî olarak kim(ler)in yolundan yürümekte ve kim(ler)in izlerini sürmekte, tâkip etmektedir? İslâm düşünce geleneğinde Aristoteles gibi bir kadîm Yunan filozofu ile *-ondan 10-15 asır sonra-* İslâm âleminde onların izinde yürüyen tâkipçileri, talebeleri ve yorumcuları sayılan el-Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, İhvân-ı Safâ ve İbn Rüşd gibi felsefiyyûna "Meşşâî" denmektedir. Meşşâîler, tabiat ilimleri ve mantık mes'elelerinde Aristoteles'in tam tâkipçileri olsalar da, onun metafizik felsefesine eklektik bir nazarla yaklaşan ve bir bakıma da İslâmî kisve giydiren, onun felsefesini

İslâm'ın dili ve düşüncesiyle yorumlayan mütefekkirler olarak temâyüz etmişlerdir (Kaya, 2004, s. 394).

Aristoteles, Atina'da kurmuş olduğu Lykeion -*Likya*- felsefe okulunda, milâttan önce 335-323 yılları arasında verdiği dersler esnâsında -*zihnin yanında bedene de idman yaptırma gâyesiyle*- yürüyüşler yapıyordu, yâni okuldaki derslerini öğrencileriyle birlikte yürüyerek işliyordu (Kaya, 2004, s. 393). O devrede Aristo'nun bu "yürüyerek ders işleme ekolü"ne Yunanca *Peripatetizm* adı verilmekteydi (Kaya, 2004, s. 393); bu kelimeye Arapça bir karşılık olarak *Meşşâiyye* kelimesinin ise, ilk kez Fârâbî tarafından kullanıldığı söylenebilir (Kaya, 2004, s. 394).

Bu çerçevede, meşy -*yürümek*- kelimesi Yunanca'da *peripatein*, meşşâ -*çok yürüyen*- kelimesi *peripatos*, Meşşâî -*çok yürüyen felsefecilerin mektebine mensup*- kelimesi de *Peripatetikos* kelimeleriyle ifâde edilmekteydi (Kaya, 2004, s. 393).

Felsefî mes'eleleri yürüyerek anlatma, tartışma -*âdetâ fikir yürütme*- anlamına gelen *Peripatetizm* her ne kadar Aristo'ya mâl edilse de Sokrates ve Platon'un da tabîatta yürüyerek felsefî diyaloglarda bulduklarını ve hattâ açık alanlarda toplu idmanlar yaptıklarını söylemek mümkündür. Meselâ Platon'un diyaloglarından birkaç örnekle "peripatein" in bu mâhiyeti biraz daha açık ve anlaşılır hâle gelebilir. Güzellik ve aşk mes'elesinin ele alındığı *Phaidros* diyalogundaki şu konuşmalar dikkat çekicidir:

Sokrates: Sevgili Phaidros, nereden gelip nereye gidiyorsun?

Phaidros: Kefhalos'un oğlu Lysias'ın yanından geliyorum Sokrates ve surların dışında bir gezintiye çıkacağım. Sabahdan beri orada uzun süre oturup zaman geçirdim. Ortak dostumuz Akoumenos'un tavsiyesine uyarak gezintilerimi şehir dışındaki yollarda yapıyorum, çünkü dediğine göre insanı [şehir içindeki] sokaklardan daha az yoruyorlarmış.

(...)

Sokrates: Neler yaptınız peki? Yoksa açıkça belli olduğu gibi Lysias sizi söylevleriyle mi eğlendirdi?

Phaidros: Benimle birlikte yürüyüp dinlemeye vaktin varsa öğrenirsin.

Sokrates: Ne demek? Pindaros'un dediği gibi Lysias'la konuştuklarınızı öğrenmeyi "bütün uğraşlardan üstün tutmayacağımı mı sanıyorsun?

Phaidros: Yürüyelim öyleyse" (Platon, 2019, s. 3).

Bu ayaküstü sohbetten de anlaşılacağı üzere, tabîî hayat, temâşâ için, beşerî hayattan daha elverişli imkânlar sunar; o yüzden yürüyüşlü, gezintili

sohbetler için şehrin dışı tercih edilmektedir. Ancak, Sokrates, yazın sıcağında güzel bir yer bulup oturmayı yürümeye tercih ettiğini gösterir bir teklifte bulunmaktadır; buna göre, dış mekânda, tabiatın bir köşesinde oturup sohbet etmenin de temâşâ sayılabileceği söylenebilir:

“Sokrates: Yolumuzu değiştirip İlıssos’a doğru yürüyelim. Sonra da rahat olacağımızı düşündüğün herhangi bir yerde otururuz.

Phaidros: Göründüğü kadarıyla şu an ayakkabı giymemem isabet olmuş, sen ise her zaman öylesin zaten. Bu durumda [dere boyunca] yürüyüp ayaklarımızı suda serinletmemiz kolay olacak. Yılın bu mevsiminde ve günün bu saatinde böyle yapmak hiç de fena olmaz.

Sokrates: Öyleyse sen önden yürü, bir yandan da nereye oturacağımıza bakınırsın.

Phaidros: O yüksek çınarı görüyor musun?

Sokrates: Ne olmuş ona?

Phaidros: Orada gölge, hafif bir esinti ve oturmamız ya da istersek uzanabilmemiz için çim var.

Sokrates: İlerle öyleyse” (Platon, 2019, ss. 5-6).

Yol boyunca gördükleri mekânlar üzerine sohbet ettikten sonra güzel bir yerde otururlar; Phaidros da aşk üzerine söylevi okumaya başlar. Oturup söyledikleri ve hattâ söylevleştikleri mekâna dâir Sokrates’in müşâhedesi ve tasvirleri çok edebîdir:

“Sokrates: Hera adına, dinlenmek için güzel bir yer: Çınar yüksek ve dalları geniş bir alana yayılıyor; salkım söğüdüün yüksekliğiyle gölgesi çok güzel ve çiçek açmış hâliyle çevresine nefis kokular yayıyor. Islak ayaklarımdan anladığım kadarıyla çınarın altından akan şirin pınarın suyu çok soğuk. Etraftaki genç kız heykelciklerine ve heykellere bakılırsa burası Mymphelere ve Akheloos’a adanmış kutsal bir mekân olmalı. Dahasını istersen, hoş ve iç açıcı esinti tath yazlık ezgilerle circır böceklerinin korosuna eşlik ediyor. Ama her şeyden en sevimlisi, hafif bir eğimle yayılan şu güir çim. Toprağa uzandığımızda bizi dinlendiren bir yastık olacak. Demek ki sevgili Phaidros bana çok iyi rehberlik etmişsin” (Platon, 2019, s. 7).

Şehir dışı yâhut şehir içi, yürüyerek yapılan sohbetler ve fikir teâtîleri, her hâlükârda temâşâ dâiresine girmektedir. Şölen diyalogunda da, Sokrates’in en harâretli talebelerinden ve en sâdik dostlarından biri olan Apollodoros ile onun bir arkadaşı arasında cereyân eden diyalogların başında Apollodoros’un dilinden aktarılanlar bu minvalde bir alâkayı cezbedicidir:

“- *Hey Phaleronlu, Apollodoros dedikleri, biraz beklesene beni!*

Ben de durup bekledim.

- *Apollodoros, dedi, inanır mısın, ben de tam seni arıyordum şu sırada. Agathon, Sokrates, Alkibiades buluşmuşlar akşam yemeğinde daha birçoklarıyla, sevgi üstüne konuşmuşlar. Neler söylemişler, öğrenmek istiyorum. (...)*

(...)

- *Peki, neymiş bu? Anlatsana bana. Bu şehir yolunda insan rahat rahat konuşur, rahat rahat da dinler.*

Böylece yolda hem yürüdük, hem konuştuk. (...)” (Platon, 2021, ss. 3-5).

Sonrasında Apollodoros, Agathon’un evindeki yemeğe birlikte gitmeye karar veren Sokrates ile Aristodemos arasında geçen diyalogu şöyle aktarmaktadır:

“- *Yan yana giderken, baş başa verip ne diyeceğimizi düşünüyoruz. Hele bir yürüyelim.*

Böylece konuştuktan sonra yola koyulmuşlar. Yolda Sokrates içinden geçen düşüncelere dalıp, boyuna geride kalıyormuş, Aristodemos kendisini bekleyince de,

- *Sen durma, yürü; diyormuş ona*” (Platon, 2021, s. 7).

Dostluk adlı diyalogda ise, Hippothales ile Sokrates arasındaki -Sokrates’in dilinden nakledilen- şu konuşmalar, felsefe meraklılarının bedenî idmanlarla sohbetlerine dâir bir fikir verebilir:

“(...) *Hippothales beni gördü:*

- *Sokrates, dedi. Nereden böyle? Nereye gidiyorsun?*

- *Akademia’dan Lykaion’a, dedim.*

- *Bırak da bizim yanımıza gel. Yolunu değiştirmek istemezsin ama değer değiştirmeye.*

- *Beni nereye götüreceksin? Kimlerin arasına?*

Duvarın karşısında, kapısı açık duran bir meydanı göstererek:

(...)

- *Yeni bir idman yeri; orada sohbetle vakit geçiriyoruz; senin de bulunmanı isterdik.*

(...)

- *Gelecek misin? İdman yerinde kimler var, görürsün*” (Platon, 2021, s. 77).

Bu diyalogların da ışığında, Aristoteles’in, *peripatein* metodunu esâsında Sokrates ve Platon gibi seleflerinden tevâris ettiği, belki de böylece, dersleri ve felsefî sohbetleri, bedenî idman maksatlı yürüyüşler eşliğinde yapmayı bir metod (*Peripatetizm*) olarak belirlediği söylenebilir.

Temâşâ mefhûmunun, özünde Meşşâî usûlü bir düşünce geliştirme yolu olduğuna da delâlet eden bu kısımla alâkalı olarak şöyle bir şekli hulâsa mümkündür:

[Meşy > Meşşâîyye]

Ar. Meşy > Ar. Mâşî > Ar. Meşşâ [*Meşşâî - Meşşâîyye - Meşşâîyyûn*] ⇒

Ar. Meşy – Yun. Peripatein (*yürümek, gezinmek*) ⇒

Ar. Meşşâ – Yun. Peripatos (*çok yürüyen*) ⇒

Ar. Meşşâî / Meşşâîyyûn – Yun. Peripatetikos (*çok yürüyenler mektebine mensup olan(lar)*) ⇒

Ar. Meşşâîyye – Yun. Peripatetizm (*çok yürüyenler mektebi*)

1.2. Temâşâ

Arapça’da, müşâreket -*işteşlik, birlîktelik*- sîgasının tefâ’ül bâbında yine “meşy” -*yürümek*- masdarından türemiş olan *temâşâ* kelimesi, “-en az iki kişinin iştirâkiyle- birlikte meşyetme, birlikte yürüme, birlikte gezinme; birlikte izleme, birlikte seyretme” anlamlarına gelmektedir. Temâşâ kelimesi, sonundaki *yâ* harfinin elif-i maksûre okunabilme imkânıyla da, Farsça’da “temâşâ” hâlini almış, hem telaffuz ve hem de imlâ yoluyla -*kelime sonunda elif harfiyle*- Türkçe’ye de temâşâ olarak geçmiştir.

[Meşy > Temâşâ]

Ar. Meşy > Ar. Temâşî > Far. Temâşâ > (Tür. Temâşâ)

Temâşâ, günümüzde “temâşâ oyunları” tâbiri çerçevesinde anlam daralmasına uğramış olarak, “sahnedeki sergilenen bir oyunu başka seyircilerle birlikte izleme, birlikte seyretme” anlamında kullanılıyor olsa da, kelimenin aslına uygun olarak “kâinattaki akışı izleme, tabîatta yürüyüş yapma, bir süre etrâfı seyretme” sadedinde de kullanılmaktadır. Bununla birlikte, temâşânın en az iki kişinin berâberliğiyle yapılan bir eylem olma özelliği çoğu zaman unutulmuş görünmektedir.

Aslına bakılacak olursa, temâşâ *-temâşâ-*, meşşâî *-peripatetikos-* usûlünce “birlikte yürüyüş yaparak birlikte tefekkür etme, kâinâtın akışını birlikte izleme, tabîata ve çevreye birlikte bakma” yâhut Yunanca tâbirle “peripatein” demektir; yâni, “büyük küçük âlemlere birlikte nazar ederek konuşma, tartışma, münâzara etme” anlamlarındadır. Bu bakımdan temâşânın, “nazariye” yâni “teori”nin ve teori üzerinden de “tiyatro”nun ve “teoloji”nin esâsını teşkil ettiği söylenebilir. Şöyle ki:

Temâşâdan murâd, temâşâ edilebilecek her şeyi halkeden Allâh’ın yaratış töresi ile fitrat ve hilkat kânunlarını idrâk edebilmektir. Temâşâdan murâd, yaratılışın, türeyişin ve dirilişin her bir ânındaki hüsn ü âna *-güzelliğe-* şâhid olabilmektir. Temâşâdan asıl murâd, Allâh’ı aramak ve âlem-i şehâdetteki *-duyulabilirler âlemindeki-* tecellilerine bakarak Allâh’ın cemâlini *-güzelliğini-* görebilmek ve Allâh’ı tanıyabilmektir.

Görüldüğü üzere, temâşâ ile Allâh kavramları arasında doğrudan ve sıkı bir gâye bağı söz konusudur. Bu durum, Yunanca “The” *-Tanrı-* kökünden görünen *theoria-theatro-theologia* üçlüsünün iştikâkî mâhiyeti üzerinde durularak anlaşılmaya çalışılabilir.

1.3. The (Tanrı)

Yunanca *The* > *Theo* > *Theos* kelimelerinin “Tanrı” anlamına geldiğine, bu kelimelerden de “tanrıbilim *-ilâhîyât-*” anlamında yine Yunanca *theologia* (> *Fr. theologie* / *İng. theology* > *Tür. teoloji*) kelimesinin türediğine mutlakâ değinmek gerekir. Zîrâ, *The* (Tanrı) kelimesinin, *theoria* ve *theatro* kelimelerinin kökenleriyle şeklen aynılığı, bu kavramlar arasındaki derin ve mânidar alâkaya da dikkat çekmektedir.

Bu kavramlarla kelimeler birbirleriyle içiçe yorumlanacak olursa neler söylenebilir?

1.3.1. Theoria (Teori)

Nazariye, kâinâta bir nazar edişin, bakışın ve büyük küçük âlemlere yönelen bir izleyişin, ezcümle bir temâşânın hâsılası, ürünüdür. Bu nazar ediş, bakış ve izleyiş hoca-talebe, ustâd-çırak, mürşid-mürîd, kılavuz-yolcu taraflarının birlikteliğiyle temâşâ hâlini alır, nazariyeye, teoriye dönüşür.

Teori yâhut aslî Yunanca şekliyle “theoria” da, bakma, izleme, temâşâ yâni peripatein eyleminin bir neticesidir. Yunanca’da “bakma, görme yeri; *tragedya* ve *komedya* oyunlarını izleme sahnesi” anlamındaki *theatron* kelimesinden gelen ve “seyirlik sahne oyunu” anlamındaki *theatro* (> *Fr. theatre* / *İng. theatre* > *Tür. tiyatro*) kelimesinin, aynı zamanda *theoria* (> *Fr. theorie* / *İng.*

theory > *Tür: teori*) kelimesi ile de kökteşlik alâkası ise çizilen bu çerçevede çok mânidar görünmektedir. *Zîrâ*, *tiyatroya* (tragedya – komedyaya), esâsında varoluşu, varlığın kaderini ve geliş-dönüş dâiresinde hayâtı yorumlayan, sahnelik ve seyirlik bir edebî türdür.

Esâsında teori, yarattığı şeylerden hareketle, yâni tümevarım *-tekevarım-* usûlüyle Tanrı'nın sıfatlarını, fiillerini idrâk etmeye çalışma eyleminin netîcesinde meydana gelen bakış açısı ve görüştür. Buna mukâbil olarak bakışın, tündengelim *-tekdengelim-* usûlüyle Tanrı'nın yarattıklarına yönelmesi sonucunda da yine *-yeni-* teori(ler) gelişir. Hâsılı, *the.o.ria* kelimesinin kökeninde *The* isminin olduğu gözden ırak tutulmamalıdır.

1.3.2. Theatro (Tiyatro)

Kadim Mısır'da tanrı Osiris ve kadim Yunan'da bağbozumu tanrısı Dionysos adına sergilenen oyunlarla dramların, zamanla tragedya ve komedyaya türü tiyatroyunun da zemînini oluşturduğu ileri sürülmektedir (Sevengil, 1959, ss. 3-4; Pıgnarre, 1991, ss. 9-17; Brockett, 2000, ss. 22-24). Tiyatroyunun bu anlamda bir bakıma inanç, tapınma ve ritüel kaynaklı oluşu, *The* ile *the.a.troya* kelimeleri arasındaki alâkayı âşikâr ve anlaşılır hâle getirmektedir.

Tiyatro *-theatron-* adı verilen sahne, önceleri, peripatein *-temâşâ-* netîcesinde hâsıl olan teorilerin, nutuklu ve inşâdî beyannâmeler vâsıtasıyla îlâm ve îlân edildiği mekânlara verilen isimdir; bununla birlikte, tiyatroyunun *theatro* kelimesi üzerinden “sahnedey seyirlik oyun ve bu oyunun metnini teşkil eden edebî tür” olarak temâyüz etmesini ise daha sonraki bir sürece bağlamak mümkündür.

Anlaşılmaktadır ki, tiyatro, Tanrı'ya dâir tasavvurların ve inançların sergilendiği, kâinâta ve hayâta dâir ilmî, felsefî, tecrübî teorilerin münâzara yoluyla oyunlaştırılarak nazar-ı dikkatlere sunulduğu, gösterildiği mekân yâhut edebî türdür. Gelineyen noktada, mekân-edebî tür-oyun çerçevesinde, temâşâ-teori-tiyatro kavramları arasındaki alâkayı şöylece kalıba dökmek mümkündür:

[Mekân – Edebî Tür – Oyun]

Temâşâ – Peripatein (*Yürüyüş*) ⇒

The.a.troya > The.a.tre > Tiyatro (*Sahne*) ⇒

The.o.ria > The.o.rie – Theory > Teori (*Nazarîye*) ⇒

The.a.troya > Tiyatro (*Tragedya – Komedyaya*) ⇒

Temâşâ – Nazar – Seyr (*İzleme*)

Bu temâşâ istiâresinde, kâinat *-ve hayât-* büyük sahnedir, tiyatro ise küçük sahnedir; büyük sahneden izlenenler küçük sahnede izletilmektedir, büyük sahnede görülenler küçük sahnede gösterilmektedir, büyük sahneden alınanlar küçük sahnede verilmektedir. Hâsılı, Platon’dan “mimesis” kelimesiyle tevârüs edilen kavram, yâni taklîdin taklîdi yâhut yansılama ve yansıtma, tüm temâşâ san’atlarının da esâsını ifâde etmektedir.

Bir sahne san’atı olarak tiyatronun temâşâ ile alâkasını, yine sahnede icrâ edilen *gölge oyunu -Karagöz-Hacivat-*, *meddahlık*, *orta oyunu* gibi “törelî temâşâ san’atları”nda da yalın bir şekilde müşâhede etmek mümkündür.

1.3.3. Theologia (Teoloji)

Denilebilir ki, teori *-the.o.ria-*, ortaya çıkışını ve varlığını Tanrı *-The.o.s-* kavramının mâhiyetine ilişkin düşünmelere ve düşüncelere, yâni teolojiye *-the.o.logia-* borçludur. Yine denilebilir ki, teori, Tanrı’ya yönelen, Tanrı’yı görmeye, tanımaya ve anlamaya çalışan bir temâşâ eylemidir; teoloji ise, bu teoriler üzerine tanzim ve tedvîn edilmiş olan bilim alanıdır. Dahası, Tanrı’nın, insanlara kendisini aramayı ve sormayı ilhâm etmesinin, kendisini temâşâyâ yönlendirmesinin ve bu çerçevede düşüncelerin gelişmesine imkân sağlamasının, teori kelimesiyle ifâde edildiğini söylemek mümkündür. Yâni, Tanrı, kendi hüviyetine dâir teorileri yine bizzat kendisi ilhâm etmektedir.

[Tanrı - Teori - Teoloji]

Yun. The.o.s > The.o.ria > The.o.logia

Tiyatro *-the.a.tro-* ise, ezel-ebed istikâmetinde yalnızca Tanrı’ya *-The.o.s-* âit eylemleri, fiilleri ve teolojik *-the.o.logia-* mes’eleleri edebî çerçevede yorumlayan ve sahneye *-the.a.tron-* yansıtıp oyunlaştıran türdür. Tragedya ve komedyâ gibi, esâsında İlâhî takdîrin, yâni kaderin insanlar üzerindeki ayrı ayrı tecellî ve tezâhürlerinin oyunlaştırıldığı edebî temâşâ türleri, tiyatronun da esâsını teşkîl etmektedir.

Öte taraftan, bir mekân olarak tiyatro *-the.a.tron-* da, genel anlamıyla ifâde edilecek olursa, her dönemde insanlığın şuûrunu ve şuûraltını en fazla meşgûl eden bu teorik ve teolojik *-the.o.logia-* mes’elelerin tartışıldığı yerdir, sahnedir. Kezâ, temsîlî bir teşbihle de denilebilir ki: Kadim Yunan düşüncesinde, *theatro* ilâhî kudret kaleminin yazdığı *-Levh-i Mahfûz kitabındaki-* “kader oyunu”, *theatron* ise bu oyunun sergilenip seyredilebileceği “dünyâ sahnesi” şeklinde tasavvur edilmiş olabilir.

[Tanrı - Teori - Tiyatro]

Yun. The.o.s > The.o.ria > The.a.tre / The.a.tron

Hulâsa, teoloji *-ilâhiyât-*, özünde bir temâşâ eylemidir; temâşâ da, tıpkı teori gibi bir teolojik eylemdir. Kâinattaki türlü tecellilerini ve mahlûkâtını temâşâ vâsıtasıyla Tanrı'yı tanımaya çalışan teoriler manzûmesine de teoloji denmektedir.

2. Temâşâ Çeşitleri

Temâşânın, *-sayısını artırmak tabû ki mümkün ise de-* özünde yola, yolculuğa, gezmeye, bakmaya, görmeye ve izlemeye dayalı şu eylemleri barındırdığı söylenebilir:

2.1. Sülûk

Sülûk, “bir yola çıkma, bir yola düşme, bir yola girme” anlamlarına gelir. O yola, “sülûk yeri, sülûk edilen yer” anlamında *meslek* denir ki, meslek, en geniş anlamıyla ilim, irfan, fikir, felsefe, san'at ve zanâat yoludur.

Meslek üzerinde, ilerlemeye işaret eden çeşitli menziller bulunmaktadır. Sülûk eden kişi, yâni *sâlik*, girdiği meslekte kılavuzunu, yâni hocasını, ustâdını, mürşidini izler. Bu izleme, tasavvuf ıstılâhâtına münhasır hâle gelmiş olan *seyr ü sülûk* tâbîrinde anlamını korumaktadır ki temâşâyâ karşılık gelir.

2.2. Seyr – Seyrân

Seyr, “nihâî bir menzile doğru bir yolda yürüme, ilerleme; izleme” anlamlarındadır; bununla birlikte seyrin “yolu izlemek, yolda izlemek” anlamlarını da zikretmek gerekir. Aynı kökten *seyrân* kelimesi de “gezinme; gezinti ve yürüyüş yapma” anlamlarına gelmektedir.

Seyrin yâhut seyrânın temel amaçları, kılavuzun tutmuş olduğu ışık sayesinde sâlikin güzergâhtaki menzilleri görüp tanınması, yoldaki engelleri fark ederek tehlikeleri bertaraf etmesidir. Temâşâ, ancak bu durumda tekâmül edebilir ve nihâî menziline ulaşabilir.

[Temâşâ – Seyr]

Temâşî > Temâşâ (*birlikte gezme*) ⇒ Seyrân (*gezinme, gezinti*)

Temâşâ (*yürüme, bakma, izleme*) ⇒ Seyr (*yürüme, izleme, ilerleme*)

Tasavvuf ıstılâhâtında, “seyr ilallâh” Allâh'a doğru yapılan temâşâyı, “seyr fillâh” ise Allâh'a ulaşıktan ve *fenâfillâh* mertebesinde benliği Allâh'ta fânî kıldıktan sonra seyre Allâh'ta ve de Allâh'la (seyr billâh) devâm etme temâşâsını ifâde eder. Bu da, bir bakıma temâşânın özüne ve gâyesine işaret etmektedir.

2.3. Sefer – Seyâhat

“Maddî yâhut mânevî âlemde yola çıkma, yolculuk yapma” anlamına gelir, *sefer*, bedenî yolculuk yâhut rûhânî temâşâdır. *Seyr ü sefer* terkîbinde seyr ile birlikte de kullanılan sefer kelimesinin, daha ziyâde gazâ -*savaş*-, ibâdet -*hacc*-, nakliye, ticâret ve benzeri amaçlı, kısmen mecbûrî yolculuklar için kullanıldığı dikkat çekmektedir. Sefer, ne niyetle yapılırsa yapılsın, beldeleri, şehirleri, ülkeleri temâşâyâ, görüp tanımaya, araştırmaya, incelemeye fırsat ve imkân tanımaktadır.

Seferle berâber *seyâhat* kelimesinin de aynı ya da benzeri anlamlar dâiresinde kullanıldığı görülmektedir. Ancak, seyâhatın, sefere nazaran daha ihtiyârî, keyfî ve isteğe bağlı yolculuk olduğunu söylemek mümkündür. İlmî, irfânî, idârî, sıhhî, tecrübî amaçlı seyâhatlar da seyyahlar için ciddî temâşâ imkânları sunan yolculuklardır (Şahin, 2013, ss. 517-521).

2.4. Nazar – Münâzara

Nazar, “bakma” anlamındadır; temâşâdaki bu bakış, büyük küçük âlemlere, kâinâtın kevnî-tabîî hâdiselerine yönelir ki *ibret nazarı* diye de anılmaktadır. Kur’ân-ı Kerîm’de, kâinâtın keyfiyetine bu nazarla bakmadıklarından dolayı inanamayanlardan şöyle bahsedilmektedir:

“E fe lâ-*yenzurîne ile*’l-*ibili keyfe hulikat. Vê ile*’s-*semâ’i keyfe rufi’at. Vê ile*’l-*cibâli keyfe nusubet. Vê ile*’l-*arzi keyfe sutihat. (-İnsanlar- devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl yayıldığına bir bakmazlar mı?)” (Gâşiye, 17-20)*

Meslekte seyr ü sülûk hâlindeki sâlik talebe yâhut çırak, hocası yâhut ustâdıyla münâzara hâlinindedir ki, *münâzara* “birlikte nazar etme” yâhut “nazarın netîcesindeki verileri karşılıklı değerlendirme; nazarlaşma” anlamlarına gelmektedir. Öte yandan, aynı kökten gelen *nezâret* ise “bakıp gözetme; yön ve yol gösterme” demektir.

Görülen odur ki, tıpkı temâşâ gibi, nazara dayanan münâzara eylemi de işteşlik ve birliktelik ifâde etmektedir; zîrâ, temâşâda olduğu gibi, hoca nazar-münâzara sürecinde de talebesine *nezâret* etmekte ve nazar-münâzara usûlünü gösterip öğretmektedir. Yâni, münâzara sürecinde, talebe hocasına nazar etmekte, hoca da talebesine nezâret etmektedir. Bu ilmî, irfânî, felsefî münâzaralı temâşânın mahsûlü ve meyvesine de *nazariye -teori-* denmektedir.

Çeşitli mekânlarda, mahfillerde, meclislerde yapılagelen ilmî, felsefî, dînî, edebî münâzaraların esâsında, nazariyelerin, yâni nazarların, bakışların, bakış açılarının karşılaştırılması, tartışılması, yarışılması ve çarpıştırılması yer

almaktadır. Bu münâzaralar, *-kelimenin seyirlik anlamıyla-* izleyenler için tam tamına bir temâşâ imkânı sağlar.

2.5. Müşâhede

“Görme” anlamındaki *şubûd* ve *şehâdet* kelimelerinden türeyen ve aslında “gözlemek, gözle izlemek, gözlem altında tutmak” anlamına gelen *müşâhede* de temâşâ türlerindedir. Törelî metinler dünyasında daha çok bir tasavvuf ıstılahı olarak karşımıza çıkan müşâhede, Allâh’ın âlem-i şehâdetteki tecellîlerini görmeye çalışmak veyâhut şehâdet âleminde Allâh’ın tecellîlerini görmek anlamında kullanılmaktadır.

Müşâhede, baş gözüyle kalb gözünü yalnızca Allâh’ın tecellîlerini görmeye hasreden kimsenin kalbine Allâh’ın nazar edip bakmasıyla hâsıl olur. Yâni, Allâh, gözlerini yalnızca O’nun tecellîlerini görmeye adayan kimsenin gözlerine ilâhî tecellîlerini gösterir; buna müşâhede denir. Görüldüğü gibi, iki taraflı bir şubûd ve şehâdet eylemidir, müşâhede, mânevî temâşânın temel eylemlerindedir.

Dede Ömer Rûşenî,

Hüsnünün aksin ruh-ı dil-berde peydâ eyledün

Çeşm-i ‘âşıkdan dönüb anı temâşâ eyledün

Gerçi kim ma‘şûksın ‘âşık libâsın örtinüb

Cilve-yi hüsnün girü kendün temâşâ eyledün

beyitlerinde Allâh’a hitâb ederek, O’nun, öz güzelliğinin yansımasını mâşûkun yanağında görünür kıldığını, o güzel aksi de âşıkın gözünden temâşâ eylediğini; ayrıca, O’nun, âşık kisvesine bürünen bir mâşûk olduğunu, güzelliğinin tecellîsini de bizzat kendisi temâşâ eylediğini dile getirmektedir. Beyitlerdeki “âşık”tan murâdın, ezelde, elest meclisinde âşık olduğu cemâlullâhî dünyâda da temâşâ edebilme şevk ve arzûsunu duyan “kâmil insan” olduğunu söylemek gerekir.

Yenişehirli Avnî Bey de *-bu beyitlere nazîre olarak söylediği-*

Çünkü sen âyîne-yi kevne tecellâ eyledün

Öz cemâlün çeşm-i ‘âşıkdan temâşâ eyledün

mısrâlarında, Allâh’ın, güzelliğinin kâinât aynasında tecellî ettiğini, bu güzellik tecellîsini de yine bizzat kendisinin, kâmil âşıkın gözünden temâşâ ettiğini dile getirmektedir.

Görüldüğü gibi, bu beyitler, temâşânın Allâh ile kul arasındaki şuhûdî-nazarî mâhiyetini yorumlamaktadır.

2.6. Keşf – Mükâşefe

Keşf ise, “bilinmezin önündeki perdeyi kaldırma; bulup meydana çıkarma; tanıyıp anlama, anlayıp bilme; mahallinde yapılan inceleme” anlamlarına gelmektedir. Bilinebilir varlıkları bilinmezlik örtüsü altından çıkartabilmek, kevnî-tabîî hâdiseleri mahallinde görüp inceleyebilmek için yürüyüşe, yâni temâşâyâ ihtiyaç duyulur.

Keşf eyleminden türemiş olan *mükâşefe* eylemi ise, bilhassa tasavvuf istilâhı olarak, “kılavuz mürid ile birlikte mânevî âlemleri keşf temâşâsına çıkmak” anlamına gelse de, talebenin hoca nezâretinde ve kılavuzluğunda maddî âlemlere yönelen keşf eylemini de mükâşefe diye adlandırmak mümkündür. Ayrıca, bilgilenmede sâdece beş duyu uzvunun verilerini kullanan fizikî aklın âciz kaldığı metafizik bilgi alanlarında insandaki mânevî kuvveler ve melekeler vâsıtasıyla hâsıl olan bilgilenme tecrübesine de mükâşefe denmektedir.

Mükâşefe eyleminin işteşlik ve birliktelik işlevinin yanında karşılıklılık işlevini de zımında taşıdığı söylemek gerekir; zîrâ, mânevîyat tabakasında, keşf eyleminin ihlâs, samîmiyet ve gayretle yapıldığı takdirde karşıdan da desteklendiği, keşf öznesi olarak *kâşifin -keşf edicinin-* keşfine, keşf nesnesi olarak *meşkûfun* da *-keşf edilenin de-* yardımcı olduğu söylenebilir. Yâni, keşf edilmek istenen şey, muhlis, samîmî ve gayretli kâşifine göz kırparak kendi üzerindeki perdeyi aralayıp açır. Bu noktada, Keşşâf yâni mutlak keşf edici olan Allâh’ın, keşfe adanmış kâşife keşf ve mükâşefe yollarını açtığını ifâde etmek gerekir.

2.7. Rü’yet – Rü’yâ

“Görme, görüş” anlamına gelen *rü’yet* ve *rü’yâ*, yine aynı kökten gelen ve “fikir, görüş, oy” anlamlarında kullanılan *re’y* kelimesi ile birlikte temâşânın bir türünü teşkil eden eylemlerdir. Türkçe’de *düş* kelimesi ile ifâde edilen *rü’yâ* kavramının *düşünmek* (< *düş*) fiiliyle alâkası, temâşâ çerçevesinde hayli anlam taşımaktadır.

Bir taraftan beden gözüyle maddî âleme yönelen *rü’yet* ile diğer taraftan cân gözüyle mânevî âlemleri yoklayan *rü’yâ* arasında böyle bir mâhiyet farkından söz etmek mümkündür. Kezâ, *rü’yet* “şuûrun görme ve görüşü” sayılırken, *rü’yâ* ise “şuûraltının görme ve görüşü” kabûl edilir. Zâhirî dış âlem *rü’yetle* temâşâ edilebilirken, bîtinî iç âlemler ise *rü’yâ* ile seyredilebilir; zîrâ, *rü’yâ* karşılığında kullanıldığı bilinen *seyr* kelimesi mânevî âlemde bir temâşâyı gösterir.

Mânevî temâşâ çeşitlerinin edebî bir hulâsasını veren Ümmî Sinân, tasavvufî mânâda rûhânî bir yolculukta müşâhede ettiklerini

*Seyrümde bir şebre vardum gördüm sarâyı güldür gül
Sultânımın tâcı tahtı bâğrı dîvârı güldür gül
Gül alurlar gül satarlar gülden terâzû tutarlar
Güli gül ile tartarlar çârşû bâzârı güldür gül
Toprağı güldür taşı gül kurusu güldür yaşı gül
Hâs bâğçesinin içinde serv ü çenârı güldür gül
Gülden degirmeni döner anun ile gül öğretür
Akar suyu döner çarkı bendi pınarı güldür gül
Al gül ile kırmızı gül çift yetişmiş bir bâğçede
Bakışurlar hâra karşı hârî ezbârı güldür gül
Gülden kurulmuş bir çâdır içinde ni'meti hâzır
Kıpucısı İlyâs Hızır nâmı şarâbı güldür gül
Ümmî Sinân gel vasfeyle gül ile bülbül derdini
Yine garîb bülbülümün âh u figâmı güldür gül*

şiiirinde anlatmıştır. Bu şiiirdeki seyr, esâsında bir rü'yâ temâşâsıdır, yâni düştü bir düşünme eylemidir. Bu temâşâda müşâhede edilenler, Allâh'ın tecellilerine duyulan iştiyâkın kalb aynasındaki bir tezâhürüdür.

3. Temâşânın Gâyesi

3.1. Hakîkatı ve Hakk'ı Aramak

Temâşânın esâs gâyesi, kâinâtın yaratıcısı *-Hâlık ve Bedî'-* ve âlemlerin sâhibi *-Rabb ve Mâlik-* olan Allâh'ı aramak ve Allâh'a îmân etmektir. Bu anlamıyla temâşâ, esâsında İbrâhîmî bir eylemdir; nitekim, Hazret-i İbrâhîm'in bu arama ve inanma tecrübesi şöyle anlatılmaktadır:

“Ve kezâlike nuri İbrâhîme melekûte's-semâvâti ve'l-arzi ve li-yekûne mine'l-mûkmîn. Felemmâ cenne 'aleyhi'l-leylu ra'â kevkebâ kâle hâzâ Rabbî felemmâ efele kâle lâulibbu'l-âfilîn. Felemmâ ra'a'l-kamera bâziğân kâle hâzâ Rabbî felemmâ efele kâle le'in lem-yehdini Rabbî le-ekûnenne mine'l-kavmi'd-dâllîn. Felemmâ ra'a'ş-şemse bâziğâten kâle hâzâ Rabbî hâzâ ekberu felemmâ efelet kâle yâ kavmi inni beri'un mimmâ tuşrikûn. İnni veccehtu vecchiye li'llezî fetara's-semâvâti ve'l-arza hanîfen

ve mâ ene mine'l-müşrikîn. (İşte böylece İbrâhîm'e göklerdeki ve yerdeki melekûtu *-hükümranlık ve nizâm-* gösteriyorduk ki yakînen *-kesin ilimle-* inananlardan olsun. Üzerine gecenin karanlığı bastırınca bir yıldız gördü, "İşte, bu benim Rabb'imdir." dedi; yıldız batınca da, "Ben batanları sevmem." dedi. Ay'ı doğarken görünce de, "İşte, bu benim Rabb'imdir." dedi; o da batınca, "And olsun ki, Rabb'im bana doğru yolu göstermeseydi, mutlakâ ben de sapkınlardan olurum." dedi. Güneşi doğarken görünce de, "İşte, bu benim Rabb'imdir; bu daha büyüktür." dedi; ve o da batınca, *-kavmine dönüp-* "Ey kavmim, ben sizin Allâh'a ortak koştuğunuz şeylerden uzağım." dedi. Ben, Hakk'a yönelen birisi olarak yüzümü, gökleri ve yeri yaratana döndürdüm; ben, Allâh'a ortak koşanlardan değilim.)" (En'âm, 75-79)

Temâşâ mefhûmu, tam ifâdesini bu kıssada bulmaktadır. Hazret-i İbrâhîm'in bu temâşâsı, esâsında sâdece bedenî duyularla göklere ve yere değil de bedenî duyularla berâber aklî ve kalbî tüm dikkatlerle onları yaratana yönelmesi gerektiğine işâret etmektedir.

Hazret-i Peygamber'den nakledilen *"Allâhumme erine'l-hakka hakkan ve'rzukne'l-ittibâ'a ileyhi ve erine'l-bâtüle bâtulen verzukne'l-ictinâbe 'anhü.* (Allâh'ım! Bize hakkı hakk olarak göster ve bizi hakka uymakla rızıklandır; bize bâtılı da bâtil olarak göster ve bizi bâtıldan kaçınmakla rızıklandır.)" duâsı da yol göstermektedir ki, hakîkatı ve Hakk'ı, zıddı olan bâtulla birlikte gösterecek olan, ancak Allâh'tır; bu hidâyet ise, bir rızık ve kısmet mes'alesidir.

Hakîkatı arama yolunda en büyük mâniaların yâhut tehlikelerin başında hiç şüphesiz "mecâzı hakîkat zannetmek" gelmektedir; zîrâ, hakîkat yolcusu daha ilk adımda hakîkatla kendisi arasına mecaz perdesini indirmiş *-yâhut mecaz duvarını örmüş-* sayılır. Bilindiği üzere, törelî nazariyat, *âlem-i şehâdet*, *âlem-i ta'ayyün*, *âlem-i ecsâm*, *âlem-i havâdis* şekillerinde de ifâde edilen kâinâtı yâhut mahlûkât ve mevcûdât âlemini, mecazlar âlemi olarak kabûl eder. *"El-mecâzu kantaratu'l-hakîkati.* (Mecâz, hakîkatın köprüsüdür.)" töresözü ise îkâz etmektedir ki, mecazlar âlemi bir köprüdür ve mutlakâ bu köprüden hakîkatlar âlemine geçilmesi gerekir.

Bu hususta temâşânın bir gâyesi de, bu gölgeler âlemindeki varlıkların ve hâdiselerin, hakîkatlar âlemindeki hangi hakîkî varlıkların ve hâdiselerin izdüşümleri olduğu üzerinde düşünmektir. Bu, esâsında Platon'un "idealar âlemi"ndeki hakîkatların, bir bakıma İbnü'l-Arabî'nin dilinde "a'yân-ı sâbite" şeklinde yorumlanmasıyla dikkat çekilen törelî bir nazariyedir. Hakîkat alanıyla (Çapraz, 2021, ss. 116-117; Çapraz, 2022) alâkalı olarak

gelişmesi gereken bu şuur, temâşânın tahakkukunda tahkîkın ehemmiyetini de göstermektedir.

3.2. Cemâlullâhı Görmek

Şehâdet âleminde beden gözünün gördüğü güzellikleri, kalb gözünün cemâlullâh *-Allâh'ın cemâli-* olarak yorumlaması, temâşâya dönüşmüş bir bakışın bir netîcesidir. Aksi takdirde bu gâye ve gayretten yoksun, kuru ve ölü bir bakıştan Allâh'ın cemâlini görüş *-rü'yet-i cemâlullâh-* çıkmaz.

Yûnus Emre'nin

Biz sevdük aşık olduk sevildük ma'sûk olduk

Her dem yeni dirlikte bizden kim usanası

mısrâlarındaki aşk ve muhabbete kaynaklık teşkil eden temâşâ, cemâlullâha şâhid olabilmek için işiyâkiyle ve sûfîlerin “hûş-der-dem” *-her bir nefeste aynı ayıklık-* tâbîr ettikleri hâlet-i rûhiye içerisinde her âna mahsus nakışlara şevki tükenmeyen yeni bakışlarla elde edilebilir. Çünkü, yaratılış serencâmında her ânın cemâlullâhtan alıp yansıttığı pay ve her ânın güzelliği *-hüsn ü âm-* özeldir ve mutlakâ ayrı ayrı temâşâ edilmelidir.

3.3. Kâinâtın Töresini Anlamak

Temâşânın temel bir gâyesi de *fitratullâh*, *âdetullâh* ve *sünnetullâh* mefhumlarıyla ifâde edilen yaratılışın ezeli, sâbit ve değişmez kânunlarını kavramaya, anlamaya ve anlatmaya çalışmaktır. Ezel-ebed hattında işleyen ilâhî töreyi, yâni türeyiş ve türevlenişin dâimî kânunlarını farketmek, görmek, idrâk etmek ve hâsılı bunlar üzerine fikir teâtisinde bulunmak, temâşâ eyleminin aslî unsurlarıdır. Zîrâ, özünde temâşâ, kâinat kitâbının kevnî âyetlerini görmek ve okumak, mevcûdâtın oluş ve işleyiş töresi üzerinde taakkul etmek demektir. Meselâ

“Halaka's-semâvâti bi-ğayri 'amedin teravnehâ ve elkâ fi'l-arzi revâsiye en temâde bikum ve besse fibâ min-kulli dâbbeh ve enzelnâ mine's-semâ'i mâ'en fe enbetnâ fibâ min-kulli zevcin kerîm. (Allâh, gökleri görebileceğiniz direkler olmaksızın yarattı; yeryüzüne de, sizi sarsmasın diye sâbit dağlar yerleştirdi ve orada her türlü canlıyı yaydı; gökten de yağmur indirip orada her türden güzel ve faydalı bitki bitirdik.)” (Lokmân, 10)

âyetinde göklerden yeryüzüne, dağlardan canlılara, yağmurlardan bitkilere kadar, yaratılış ve türeyiş töresine dâir ipuçlarını görmek mümkündür.

Şüphesiz, bu töreyi anlayabilmenin bir yolu da *hikmet* ve *hikmetullâh* yâni “ilâhî-ezelî hüküm” üzerine tefekkür etmekten geçmektedir. Bu ise, ezeli hikmetin geçici gölgeler dünyâsındaki tecellilerini görmeye çalışmak ve de bunları ezeli bir hükmün muktezâları olarak kabûl etmekle mümkündür. Kezâ, mutlak töre'nin son kitâbı Kur'ân'ın vahyî âyetlerini dinlemek yâhut okumak ve bu âyetler üzerinde tefekkür etmek de, hikmeti sâhibinin kelâmından anlayabilmenin en sahih ve en emin yolu sayılır:

“*Zâlike mimmâ evhâ ileyke Rabbuke mine'l-hikmeti...* (Bunlar, Rabb'inin sana vahyettiği bazı hikmetlerdir...)” (İsrâ, 38)

“*Elif lâm mîm...* *Tilke âyâtü'l-kitâbi'l-hakîm huden ve rahmeten li'l-muhsinîn.* (Elif lâm mîm... Bunlar, hikmet dolu Kitâb'ın, iyilik yapanlara bir hidâyet ve rahmet olarak indirilmiş âyetleridir.)” (Lokmân, 1-3)

3.4. Geçmişten İbret Almak

Ezelden ebede dâimî bir hâlde seyreden kâinâtın oluş-bozuluş-diriliş nizâmı dâiresinde varlıkların, insanların ve cemiyetlerin bozuluş süreçlerinden ders ve ibret çıkarmak gerekir. Her şeyde olduğu gibi, bunların da kevn ü fesâd kânunlarına tâbi olduğunu göz önünden ayırmamalı, değerlendirmeleri ezeli takdir ve tâyin çerçevesinde her şeyin bir mukadder ve muayyen sonu olduğunu hesâba katarak yapmalıdır. Zîrâ, âkil ve bâliğ insan böyle bir temâşâ ile mükellef ve mes'ul tutulmaktadır:

“*Kul lâ-ya'lemu men fi's-semâvâti ve'l-arzi'l-ğaybe illa'llâh ve mâ-yeş'urûne eyyâne yub'asûn. Beli'd-dâreke 'ilmuhum fi'l-âhireti bel hum fi-şekkin minhâ bel hum minhâ 'amûn. Ve kâle'llezîne keferû e izâ kunnâ turâben e innâ lemuhracûn. Lekad vu'idnâ hâzâ nahmu ve âbâ'unâ min-kablû in hâzâ illâ esâtîrû'l-ervelîn. Kul sîrû fi'l-arzi fe'nzurû keyfe kâne 'âkıbetü'l-mucrimîn.* (De ki: “Göktekiler ve yerdekiler gaybı bilemezler, ancak Allâh bilir; onlar öldükten sonra ne zaman diriltileceklerinin de farkında değildirler.”. Âhiret -gününiün gerçekleşeceği- hakkında bilgi -peygamberler aracılığı ile- onlara peş peşe gelmiştir; fakat onlar bu konuda şüphe içindedirler; daha doğrusu onlar âhiretten yana kördürler. İnkâr edenler dediler ki: “Biz ve babalarımız toprak olmuş iken mi, gerçekten bizler mi -diriltilip- çıkarılacağız? Andolsun, bizler de bizden önce babalarımız da bununla tehdit edilmiştik; bu, öncekilerin masallarından başka bir şey değildir.”. De ki: “Yeryüzünde dolaşın da suçlu günahkârların sonlarının nasıl olduğuna bir bakın.”) (Neml, 65-69)

Beşeriyetin muayyen kânunları dâiresinde, kavimlerin, benzeri sebeplere bağlı olarak tekerrür eden benzeri âkıbetlerinden hareketle insanların,

cemiyetlerin ve milletlerin mukadder sonları üzerinde tedebbür etmek, beşerî âleme yönelen târihî temâşânın temelini teşkil eder. Yine aynı çerçevede, Allâh'ı, âyetlerini ve Peygamberleri yalanlayanların fecî âkıbetlerini düşünmek, peygamberlerin kıssalarından ibret hisseleri çıkarmak dînî-târihî temâşânın başlıca gâyeleri arasındadır. Bu husûsiyetiyle temâşâ, târih bilimine de en temel usûlünü vermektedir.

“*Kul sîrû fi'l-arzi summe'nzurû keyfe kâne 'âkubetu'l-mukezzibîn.* (De ki: “Yeryüzünde gezin dolaşın da -Peygamberleri- yalanlayanların sonu nasıl olmuş, bir görün.”) (En'âm, 11)

ve benzeri âyetlerde müşâhede edildiği üzere, önce *seyr -temâşâ-* ve hemen ardından da *nazar -bakış-* tavsiye edilmektedir. Yâni, nazar, ancak seyr ü temâşâya bağlı bir eylem olarak ortaya çıkabilir.

3.5. Allâh'ın İhsânına Şükretmek

Kâinâtı ve âlemleri temâşâ, Allâh'ın sonsuz yaratma kudreti ile sayısız nîmetleri karşısında insânın acziyet ve ihtiyaç hâlini gösterir. Temâşâ eylemi netîcesinde elde edilmesi umulan hikmet, kişiyi Allâh'a şükretmeye ve hamd u senâda bulunmaya sevkeder. Bu minvalde, Lokmân Hakîm'e hikmet verilisinin hikmeti de şu âyette açıkça beyân edilmektedir:

“*Ve lekad âteynâ Lukmâne'l-hikmete eni'skur li'llâh ve men yeşkur fe innemâ yeşkuru li-nefsih ve men kefera fe inne'llâhe Ğaniyyun Hamîd.* (Andolsun ki biz Lokmân'a 'Allâh'a şükret' diye hikmet verdik; kim şükrederse, ancak kendisi için şükretmiş olur; kim de nankörlük ederse, bilsin ki Allâh, en zengindir, övülmeye en lâyıktır.)” (Lokmân, 12)

Allâh'a şükreden kimse, kendisi için şükretmiş olur; yâni böylece nîmetlerin devâmını ve ziyâdeleşmesini te'mînat altına almış olur. Zîrâ öyle buyurulmaktadır:

“*Ve iz te'ezzene Rabbukum le'in şekertum le-ezîdennekum ve le'in kefertum inne 'azâbî le-şedîd.* (Hani, Rabb'iniz, “Andolsun, eğer şükrederseniz elbette size nîmetimi artırırım; eğer nankörlük ederseniz, hiç şüphesiz azâbım çok şiddetlidir.” diye duyurmuştu.)” (İbrâhîm, 7)

Denilebilir ki, şükre ve şükürün daha da artmasına vesîle olan temâşâ, sâdık, sahih ve sâlih temâşâdır; bu, nîmetin artmasına da vesîle olur. Aksi hâlde, küfrân-ı nîmete mâni olamayan temâşâ, hakîkî değildir, ebedî azâba da sebebiyet verir.

4. Temâşâ Usûlleri

Temâşâ ve seyrin insandaki hakîkî merkezi kalbdir; göz ve kulak gibi bedenî duyu merkezlerinin topladığı veriler, kalbde doğrulanıp yorumlandıktan sonra bir nazari mâhiyete ulaşabilir. Dolayısıyla denilebilir ki, nazarın ve nazariyâtın neşv ü nemâ bulduğu yer, kalbdir.

“Efe lem-*yesîrû* fi’l-*arzi* fe tekûne lebum kulûbun ya’kulûne bihâ ev âzânun yesme’ûne bihâ fe innehâ lâ-ta’me’l-*ebsâru* ve lâkin ta’me’l-*kulûbu*’lleti fi’s-*sudûr*. (Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun; -*dolaştılar, ama ibret almadılar*-, çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalbler -*kalb gözleri*- kör olur.)” (Hacc, 46)

âyeti de açıkça beyân etmektedir ki, hakîkî temâşâ beden gözüyle ve ten kulağıyla değil, ancak kalb gözüyle ve cân kulağıyla yapılabilir.

Bunun üzerine, törelî temâşâ usûllerinin başlıcalarından şöylece bahsetmek mümkündür:

4.1. Taakkul

Akl masdarından türemiş olan *ta’akkul*, sâdece beşerî-insânî bir donanım olarak verilen akli kullanarak kâinattaki kevnî âyetlere bakıp onların gidiş-dönüşleri, onların seyri ve sîreti üzerinde düşünmek, akletmek demektir. Taakkul, daha ziyâde cismânî-bedenî uzuvların görme, işitme, koklama, tatma, dokunma gibi duyuyla elde ettiği verilere dayanan bir kavrama temâşâsına işâret etmektedir ki bu özelliğiyle “akl-ı me’âşın akletmesi” şeklinde de tanımlanabilir.

“Ayak bağı, köstek” anlamındaki *’ikâl* kelimesiyle kökteş olan *’akl* kelimesinin zımnında da bir “bağ, bağlama” anlamı bulunmaktadır. Bundan hareketle denilebilir ki, taakkul, “illiyyet töresi düstûrunca varlıklarla varlıklar, varlıklarla hâdiseler ve hâdiselerle hâdiseler arasında bağ kurma ve kâinatta var olan şeyler arasındaki bağı görme temâşâsı”dır.

Temâşâ, taakkul eylemini tam mânâsıyla “akıl yürütmek” deyiminde kavramaktadır; yâni, bu bakımdan taakkul, “akılla yürüyüşe çıkmak, akli izlemek, akli delilleri yürüyüşün ve izlemenin kılavuzu yapmak” demektir.

4.2. Tefekkür

Fikr kökünden türemiş olan *tefekkür*, akılla birlikte, zamân içinde kesbedilen ilmi ve tecrübeyi de kullanarak düşünmektir. Tefekkür, aklın maddî verilerden ziyâde, kavramlar ve kelimelerle gerçekleştirdiği düşünme eylemidir. Tefekkürün, aklın konuşmasına dayanan bu mantıkî-lisânî mâhiyeti, onun bir konuşma temâşâsı olduğuna işâret eder.

Denilebilir ki, tefekkür, *akl-ı me'âşın* yanında *akl-ı me'âdın* da devreye girerek akletmeye başladığı temâşâ mertebesidir.

4.3. Tefakkuh

Fıkıh masdarından türemiş olan *tefakkub*, kalbin îmân -ve *îkân*- derecesinde kavrayıp anlaması demektir. Tefakkuh, kalb gözünün görmesine ve cân kulağının işitmesine bağlı olarak gelişen “kalb aklının bir anlama temâşâsı”dır.

“*Ve lekad zere'nâ li-cehennem kesîran mine'l-cinni ve'l-ins(i) lehum kulûbun lâ-yefkahûne bihâ ve lehum a'yunun lâ-yubsrûne bihâ ve lehum âzânun lâ-yesme'ûne bihâ ulâ'ike ke'l-en'âmî bel hum adall ulâ'ike humu'l-ğâfilîn.* (Andolsun biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık; -*zîrâ onların*- kalbleri vardır ama onlarla kavrayamazlar, gözleri vardır ama onlarla göremezler, kulakları vardır ama onlarla işitemezler; onlar, hayvanlar gibidirler, hattâ daha da sapkındırlar; işte asıl gâfiller onlardır.)” (Arâf, 179)

âyetindeki “*lâyefkahûne*” kelimesi etrâfında örülen anlam duvarı da göstermektedir ki tefakkuh eylemi için sâdece beden gözü ve ten kulağı yeterli değildir.

4.4. Tezekkür

“Anmak, hâtırlamak, yâd etmek” anlamlarındaki *zîker* kökünden türemiş olan *tezekkür*, geçmişte yaşamış ve yaşanmış olanları anarak, hâtırlamaya çalışarak, yâd ederek düşünme temâşâsıdır. Tezekkür temâşâsı, bir bakıma, mâzînin tecrübeleriyle hâle -*şimdiki zamâna*- bakma, târîhe bakışla tahsîl edilen ibret nazarıyla geleceği görmeye çalışma gâyelerine yöneliktir.

Yine aynı çerçevede, *tahattur* ise, bir “hâtırlama ve gözde canlandırma temâşâsı”dır. Tezekkür şahsî geçmişten ziyâde ictimâî mâzîye yönelir; fakat, tahattur ise bizâtîhî şahsî yaşanmışlıklara ve tecrübelere dâir hâtırlayışlarla meydâna gelir.

“Anmak > anlamak” eylemleri muvâcehesinde yorumlanacak olursa denilebilir ki, tezekkür ve tahattur, aynı zamanda bir “anarak anlama temâşâsı”dır.

4.5. Teemmül

Tezekkür ve tahattur geçmişe bakarken *teemmül* temâşâsı geleceğe yönelir; *zîrâ, emel* kökünden türemiş olan teemmül, temel anlamı itibâriyle “emel beslemek, beklenti içerisinde olmak” demektir. Yâni, teemmül bir “beklenti temâşâsı”dır.

“Hayâl kurma, muhayyilede canlandırma” anlamlarına gelen *tahayyül* ise, daha ziyâde teemmül gibi, gelecekte yaşanması arzûlanan şeylere ve âtîden beklentilere dâir olmakla birlikte, geçmişe duyulan bir hasretle mâzîde kalan güzel tecrübelerin hayâl gözünde yeniden canlandırılmasını da sağlayan hayâlî bir temâşâdır.

Geçmişe âit tecrübeler, geleceğe dâir beklentileri şekillendirir; dolayısıyla, teemmül ve tahayyülün zemîninde tezekkür ve tahatturun bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu meyanda, tahattur ve tahayyülün, tezekkür ve teemmüle nazaran daha san'atkârâne temâşâlar olduğunu söylemek de siyâkusibâkın muktezâsına muvâfık düşer.

4.6. Tedebbür

“Arka, geri, kış, son” anlamlarına gelen *dübbür* masdarından türemiş olan *tedebbür*, *-taakkul ve tefekkürün üzerine-* kâinâtın gidişinin âkıbeti ile ebedî dönüşün varacağı nokta üzerine düşünmektir. Bu minvalde, gerçeklerin arka yüzüne bakmaya, hâdiselerin arkasını görmeye çalışarak hareket etmeye, arkadan gelecek olanları yâni geriden gelenleri hesâba katmaya, varlığın ve hayâtın sonu üzerine düşünmeye tedebbür denir. Bu anlamlarıyla tedebbür, âdetâ “tedbirin temâşâsı”dır.

Kezâ, tedebbür, ikbâlin yanında idbârı da hesâba katan; yâni, her başlangıcın bir sonu, her yükselişin bir düşüşü, her gelişin bir dönüşü, her doğumun bir ölümü olduğunu gören bir temâşâdır.

4.7. Tasfiye

Safvet ve *safâ* -arılık, duruluk- köklerinden türemiş olan *tasfiye*, bir tasavvuf istilâhı olarak, dünyevî-beşerî hâdiselerin saldırgan hücumlarından aklı durultmak, kalbi nefsin bedenî-şehvî isteklerinden arındırmak demektir. Mecâzî anlamıyla, kalb gözünün âşikâren görmesine ve gönül aynasının berrakça yansıtmasına mâni olan mânevî kirleri, tozları, pasları ortadan kaldırmak demektir, tasfiye.

Tasavvuf kelimesinin kökenine dâir bir görüş de, onun *safvet*, *safâ*, *sâf* ve *tasfiye* kelimeleri ile alâkalı olduğunu ileri sürmektedir; buna göre tasavvuf, kişinin kendi iç dünyâsında kalbini arıtma, temizleme, saflaştırma eylemi ve hareketidir. Dolayısıyla, tasavvuf da bir temâşâ yolu sayılır ki bu yol ancak kalb gözüyle görülebilir ve bu yolda ancak kalb gözü yordamıyla yürünebilir.

4.8. İfâde – İstifâde

Temâşâ eyleminde, hem bir taraf ifâde ederken diğer taraf istifâde etmiş sayılır, hem de ifâde eden taraf aynı zamanda da istifâde etmiş sayılır. Hoca

ile talebesi *-yâhut ustâd ile çırağı-* temâşâyâ çıktıklarında, talebe hocasını tâkîb eder, izler ve bu izleme netîcesinde hocasının nazar-ı dikkatlerinden, âlemlere nasıl bakılabileceğini ve kâinâtın akışında kevnî-tabîî hâdiselerin nasıl yorumlanabileceğini belleyip öğrenir. Kezâ, bir temâşâ sürecinde, talebe hocasından, elde edilen nazariyyelerin nasıl ifâde edileceğini, nasıl anlatılıp aktarılacağını ve de bir metne nasıl dönüştürüleceğini de belleyip öğrenmiş olur. Bu anlamda hoca, âlemleri, kâinâtın akışını, hayâtı ve hâdiseleri izlerken talebesi ise bütün bunlara ilâveten hocasını da izler; işte bu, kelimenin tam anlamıyla bir temâşâdır.

5. Temâşâ Ahlâkı ve Üslûbu

5.1. Allâh'ın Adıyla Başlamak

Temâşânın, birlikte yürüme ile başlayıp birlikte bakma-görme-izleme ile devâm eden ve mahsûlünü ise “söz” olarak veren bir eylem olduğunu hâtırla(t)mak yerinde olur. Törelî Türk Edebiyatı'nın şâh eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig*, töreyi anlamaya ve anlatmaya çalışan bir töre kitabı olarak

Bayat atı birle sözüg başladım

Törütgen İgidgen Keçürgen İdim

mısrâlarıyla başlamaktadır. Bu beyitte, fitrat-hilkat sürecinin, Allâh'a âit “yaratıp türetme” (Törütgen), “besleyip yaşatma” (İgidgen) ve “öldürüp geçürme” (Keçürgen) eylemleri ile hulâsa edilişi görülmektedir ki esâsında bununla temâyüz eden şeyin “töre” olduğunu söylemek yanlış olmaz. Burada, töre'nin Allâh'a âit olduğu (İdi) bildirilirken, bir taraftan da söze *-ve her türlü eyleme-* Bayat *-Kadım-* Allâh'ın adıyla başlanması gerektiği ifâde edilmektedir. Bu, mutlak mânâda töreyi yaratan Allâh'ın, kâinâtın (t)özlü töresini beşerî mânâda da insanlara öğrettiği kâmil kitâb *Kur'ân*'ın da söze başlama üslûbudur: *Bismillâhırrahmânırrahîm...*

Temâşâyâ, yâni okumaya, düşünmeye, konuşmaya, yazmaya tüm kâinâtı yaratan Allâh'ın adıyla, Allâh adına ve Allâh için başlamak gerekir; zîrâ, “töreyi insanlara anlatmak” şeklinde özetlenebilecek olan nübüvvet-risâlet-tebliğin son halkası da öyle başlamış idi:

‘İkra’ b’ismi Rabbike’llezî halak. Halaka’l-insâne min-‘alak. İkra’ ve Rabbuke’l-ekrem. Ellezî alleme bi’l-kalem. Alleme’l-insâne mâ lemya’lem. (Yaratan Rabb’inin adıyla oku. O, insânı ‘alak’tan -aşlanmış yumurtadan- yarattı. Oku! Kalemle öğreten, insana bilmediğini öğreten Rabb’in, en büyük kerem -cömertlik- sâhibidir.) (Alak, 1-5)

5.2. Allâh'ın Öğrettiği Şekilde Eylemek

Allâh, Hazret-i Âdem'i yaratınca ona mevcûdâtın ve eşyânın isimlerini öğretti. Törelî temâşânın esâsı da kâinâtı Allâh'ın öğrettiği isimler vâsıtasıyla anlamaya, yorumlamaya çalışmaktır. İnsan, önce varlıkların isimlerini, sonra da onların sıfatlarını ve fiillerini öğrenerek bir dil yâhut mantık nizâmı kurar. İnsâna sunulan dil-mantık kâbiliyeti çerçevesinde nizâmî temâşâ usûlleri teşekkül eder. Aşağıdaki âyetlerde, temâşânın bu lisânî-mantikî mâhiyeti çok vezî bir şekilde beyân edilmektedir:

“Ve ‘alleme Âdeme'l-esmâ'e kullehâ summe ‘arazabum ‘ale'l-melâ'iketi fe kâle enbi'ûnî bi-esmâ'i hâ'ulâ'i in kuntum sâdıkîn. Kâlü subhâneke lâ 'ilme lenâ illâ mâ 'allemtenâ inneke ente'l-Âlîmu'l-Hakîm. Kâle yâ Âdemu enbi'hum bi-esmâ'ihim felemmâ enbe'ebum bi-esmâ'ihim kâle e lem ekul lekum innî a'lemu ğaybe's-semâvâti ve'l-arzi ve a'lemu mâ tubdûne ve mâ kuntum tektumûn. (Ve -Allâh- Âdem'e bütün isimleri öğretti; sonra bunları meleklere gösterip “Sözünüzde sâdık iseniz şunların isimlerini bana söyleyin” dedi. “Seni tenzih ederiz; bize öğrettiğinden başka hiçbir bilgimiz yoktur; en tam ilim ve en kâmil hikmet sâhibi şüphesiz sensin” cevâbını verdiler. “Ey Âdem! Bunların isimlerini onlara bildir.” dedi; onlara bunların isimlerini bildirince de “Ben size Göklerin ve yerin gizlisini kesinlikle ben bilirim; sizin açıkladığınızı da gizlediğinizi de yine ben bilirim.” demedim mi!” buyurdu.)” (Bakara, 31-33)

Kezâ, insâna *Kur'ân*'ı ve okumayı, töreyi, törelî temâşânın aslını, usûlünü ve temâşâdan tahsîl edilen şeyleri sözle beyan ve ifâde etmeyi de Allâh öğretir:

“Er-Rahmân. Alleme'l-Kur'ân. Halaka'l-insân. Allemehu'l-beyân. Eş-şemsu ve'l-kameru bi-husbân. Vê'n-necmu ve's-şeceru yescudân. Vê's-semâ'e refe'ahâ ve vaza'a'l-mîzân. Ellâ-te'tjav fi'l-mîzân. Vê ekîmu'l-vezne bi'l-kusti ve lâ-tuhsiru'l-mîzân. (Rahmân. Kur'ân'ı öğretti. İnsânı yarattı. Ona beyânı -düşünüp konuşarak açıklamayı- öğretti. Güneş ve ay, bir hesâba göredir -hareket etmektedir-. Otlar ve ağaçlar -Allâh'a- secde ederler. Göğü yükseltti ve ölçüyü -dengeyi- koydu. Ki ölçüde haddi aşmayın. Ölçüyü -ve tartıyı- adâletle yapın, terâziyi eksik tutmayın.)” (Rahmân, 1-9)

Bu âyette zerreden küreye bir temâşâda nelere dikkat edilmesi gerektiği hakkında da mühim ipuçları bulunmaktadır.

5.3. İstikâmet Sâhibi Olmak

Hakikat tahsîliyle dopdolu, töreli bir temâşâ için, yürünecek yol ile o yolda yürüyecek yolcunun dosdoğru, yürüyüşün ise dimdik olması gerekmektedir; yâni, yol dâim, yolcu kâim olmalıdır. Bu minvalde, Allâh'ın *Kur'ân*'da öğretip bellettiği ilk duâ, yol-kılavuz ilişkisi üzerinedir; kul, Allâh'tan kendisine dâimâ dosdoğru yolu göstermesini, kendisini de o yolda kâim ve dosdoğru tutmasını niyâz etmektedir:

‘İbdîne’s-sırâta’l-mustakîm. (Bizi dosdoğru yola ilet.)” (Fâtiha, 6)

Aynı şekilde, şu âyetlerde de dosdoğru yolda dosdoğru yürümenin ehemmiyetine işâret edilmekte, insânı görme ve işitme duyuları ile bu duyuların topladıklarını yorumlayan kalb ve gönülle donatanın ancak Allâh olduğu beyân edilmektedir:

‘E fe men yemşî mukibben ‘alâ-vechihî ehdâ emmen yemşî seviyyen ‘alâ-sırâtin mustakîm. Kul huve’llezî enşe’ekum ve ce’ale lekumu’s-sem‘a ve’l-‘ebsâra ve’l-ef’ideh kalîlen mâ teşkurûn. (Şimdi *-düşününün-*, yüzüstü kapanarak düşekalka yürüyen mi daha doğru gider, yoksa dosdoğru yolda dimdik yürüyen mi? De ki: “Sizi yaratan, size işitme duyusu, gözler ve kalbler veren O’dur; ne de az şükrediyorsunuz!”) (Mülk, 22-23)

5.4. Temâşâyâ Kendinden Başlamak

Bilhassa sûfîlerin hadîs-i şerîf isnâdıyla sıklıkla dile getirdikleri bir töresöz *-kelâm-ı kibâr-* var: *‘Men ‘arefe nefsehû fekad ‘arefe Rabbehû.* (Kendini tanıyıp bilen, Rabbini tanıyıp bilir.)”. Temâşâda beklenen şey, kâinattaki tecellileri vâsıtasıyla Allâh’a ulaşmaya çalışan kimsenin, bu töresözü kendine düstûr edinerek yola kendi özünden hareketle çıkmasıdır.

Bu bağlamda tasavvuf ıstılâhâtı arasında yer alan ve “sâlikin, kendi kalbini gözetmesi, gönlünden geçenleri müşâhede altında tutması ve kalbine Allâh'ın da dâimî sûrette nazar ettiği şuûrunu taşıması” anlamına gelen *murâkabe* eylemi, Allâh'ın *Rakîb* isminin de bir tezâhürü sayılmaktadır. Zirâ, *Rakîb*, öncelikle “kullarını gözeten ve kullarının kalb gözlerine nazar eden Allâh” anlamına gelmektedir ki bu, *murâkabe*nin de esâsında çift taraflı bir temâşâ olduğuna işâret etmektedir.

Kendine has maddî ve mânevî vasıfları hakkıyla bilmeyen, bedenî özellikleri kadar kalbî ve mizâcî özelliklerini tanımayan kimse, kendisini o vasıflarla yaratıp donatan Allâh'ın yaratma kudretini de idrâk edemez, dolayısıyla, Allâh'ın yarattıklarını da hakkıyla temâşâ edemez, görüp tanıyamaz. Yâni,

insan, etrâfına bakmadan önce kendi özüne yönelmeli, kendi özünde olan biteni izlemeden etrâfında olan biteni seyre dalmamalıdır.

5.5. İstircâ‘ Şuûrunu Korumak

“*İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râci‘ûn.* (Şüphesiz biz Allâh’a âidiz ve muhakkak ona dönücüleriz.)” (Bakara, 156), “*Summe ileynâ turce‘ûn.* (Sonunda bize döndürüleceksiniz.)” (Enbiyâ, 93) ve “*Kullun ileynâ râci‘ûn.* (Hepsi de bize dönücülerdir.)” (Enbiyâ, 93) âyetlerini kendisine kılavuz edinen kimse, sonunda Allâh’a dönecek olmanın dâimî şuûruyla hâline, tavrına ve eylemlerine istikâmet verir; buna, “istircâ” denir.

Temâşâ da istircâ‘ hâlet-i rûhiyesi ve şuûruyla yapılmalıdır. Zîrâ, tüm varlıklar dâimî bir dönüş hâlinindedir; doğan güneş batmakta, dallarda yeşeren yapraklar kuruyup dökülerek toprakta çürümekte, doğan hayvanlar ölmekte ve hâsılı “*Kullu şey’in yerci‘u ilâ-aslihî.* (Her şey aslına rücû‘ eder.)” fehvâsınca her şey aslına dönmektedir. Buna karşılık, kışın ölen tabîat bahar mevsiminde dirilmekte, sabahleyin kaybolan yıldızlar geceleyin tekrar çıkmaktadır; ibret budur ki, ölen insanlar da tekrar diriltileceklerdir. Temâşâ sâhiplerine düşen şey ise, bakışlarını fânî *-geçici-* ve râci‘ *-dönücü-* olan her şeyde gizli ve sırlı bulunan cemâlullâha *-O’nun yüzüne-* yöneltmeleridir:

“*Ve lâ-ted‘u ma‘allâhi ilâhen âhara lâ ilâhe illâ huve kullu şey’in hâlikun illâ vecheh lehu’l-hukmu ve ileyhi turce‘ûn.* (Allâh ile birlikte başka bir tanrıya tapıp yalvarma; O’ndan başka ilâh yoktur; O’nun yüzünden *-zâtından-* başka her şey yok olacaktır; hüküm O’nundur ve *-sonunda-* siz O’na döndürüleceksiniz.)” (Kasas, 88)

Temâşâ, bizâtihi kendisi de fânî ve râci‘ olan insânın, yaratılmış olan her şeyde Hâlik olanı araması, fânî olan her şeyde Bâkî olana bakması ve ölücü olan her şeyde Hayy olanı görmesidir.

5.6. Temâşâyı Tevâzu ile Yapmak

İnsan, âlemler içindeki yerini bilmeli, kendisi ile kâinâtın diğer varlıkları ve diğer insanlar arasındaki sınırları tanımalı, ona göre hareket etmelidir. Âlimler, filozoflar, san‘atkarlar için bu duruş ve bu tavır daha da belirleyici bir husûsiyet arzetmektedir; zîrâ onlar, daha hassas temâşâlar ile kâinâtı yorumlayan insanlar olarak bu üslûba daha fazla riâyet etmelidirler. Kur’ân’da insâna yapılan tavsiyeler de bu yöndedir:

“*Ve lâ-temşi fi’l-arzi merahâ inneke len-tabrika’l-arza ve len-tebluğ’a’l-cibâle tûlâ.* (Yeryüzünde böbürlenerek yürüme; çünkü sen, aslâ yeri yaramazsın ve boyca da aslâ dağlara erişemezsin.)” (İsrâ, 37)

Zîrâ, insan *-tüm mânevî kıymetlerine rağmen-* beden sınırlı bir varlıktır; dağlardan yüksek, denizlerden derin, çöllerden geniş, nehirlerden uzun değildir. Kur'ân'da kendisine hikmet verildiği bildirilen Lokmân'ın, oğluna tavsiyesi de aynı minvaldedir:

*“Ve lâ-tusa‘ır haddeke ve lâtemşi fi'l-arzi merahâ inne'llâhe lâ-yuhibbu kulle muhtâlin fehûr. Ve'ksid fi-meşyike ve'ğzuz min-savtik inne enkere'l-asvâti le-savtu'l-hamîr. (Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme; çünkü Allâh, övünüp kibirlenen hiç kimseyi sevmez. Yürüyüşünde tabî ol; sesini alçalt, şüphesiz, seslerin en çirkini *-anırmadır-* eşek sesidir!)”* (Lokmân, 18-19)

İnsanoğlunun yeryüzündeki tüm eylem ve davranışlarında olduğu gibi, temâşâ da tam bir tevâzu hâliyle yapılmadığında, kendisini sâdece beş duyu uzvunun yönlendirmesine teslim eden aklın, elde ettiği bilgilere güvenerek kibirlenip böbürlenmesi tehlikesi baş gösterir. Akıl, kalbin kılavuzluğunda vicdan, ahlâk ve îmân ile kemâle ermediğinde sâhibini her türlü tehdit ve tehlikenin kaynağı hâline dönüştürebilir. Bunun sonu da tam bir hüsrandır:

*“E fe lem-yesîrû fi'l-arzi fe yenzurû keyfe kâne ‘âkıbetu'llezîne min-kablihîm kânû eksere minhum ve eşedde kuvveten ve âsâren fi'l-arzi fe mâ ağnâ ‘anhum mâ kânû yeksibûn. Felemmâ câ'ethum rusuluhum bi'l-beyyînâti ferihû bimâ 'indehum mine'l-‘ilmi ve hâka bibim mâ kânû bihî yestehzi'ûn. (Onlar yeryüzünde dolaşarak kendilerinden önce gelenlerin âkıbetlerinin nasıl olduğuna bakmadılar mı; onlar kendilerinden daha çoklardı ve daha güçlülerdi ve onların yeryüzündeki eserleri daha üstündü; fakat, kazanmakta oldukları şeyler onlara bir fayda vermemişti. Peygamberleri onlara apaçık deliller getirince, sâhip oldukları bilgi ile şımardılar *-ve onları alaya aldılar-*; sonunda alaya almakta oldukları şey kendilerini sarıverdi.)”* (Mü'min, 82-83)

5.7. Dâvet Dilini Kullanmak

Temâşânın en temel gâyelerinden biri de Rabb'in yolunu göstermek ve hakîkatı teblîğ ederek Hakk'a çağırmaaktır. Bu dâvette kullanılacak dil ve üslûp *-Hazret-i Peygamber'e hitâben-* şu âyette hulûsa edilmektedir:

“Ud'u ilâ-sebîli Rabbike bi'l-hikmeti ve'l-mev'izati'l-haseneti ve câdilhum bi'lleti hiye absen inne Rabbeke huve a'lemu bi-men dalle ‘an-sebîlihî ve huve a'lemu bi'l-mulbedîn. (-Ey Muhammed!- Rabb'inin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücâdele et; muhakkak senin Rabb'in, kendi yolundan sapanları en iyi bilendir; O, doğru yolda olanları da en iyi bilendir.)” (Nahl, 125)

Anlaşıldığı kadarıyla dâvetin *hikmet* ve *mev'iza -va'z-* dili ile *cedel -mücâdele-* üslûbuyla yapılması istenmektedir. Kâinâtın yaratılışındaki hikmet ve gâyeyi anlatmak, Hakk'ı tanımama ve hakîkatı bilmemenin dünyevî ve uhrevî hayattaki netîceleri husûsunda va'z u nasîhat yoluyla ihtar ve îkazlarda bulunmak, tüm bunları da doğru, yararlı ve güzel bir fikrî tartışma üslûbuyla yapmak temâşânın esâsını teşkîl etmelidir.

5.8. Gaybetten Kaçınmak

Gaybet -gybet- alanına, yâni *-beş duyu uzvunun elde ettiği veriler gibi-* aklın beslendiği en temel kaynakların âciz ve kifâyetsiz kaldığı bilinmezlik alanına dâir mevzûlarda beşerî bir dille kesin ifâdeler kullanmaktan kaçınmak gerekir.

“*Ve lâ-tekfû mâ leyse leke bibî 'ilm inne's-sem'a ve'l-basara ve'l-fu'âde kullu ulâ'ike kâne 'anhu mes'ûlâ.* (Hakkında hiçbir bilgi sâhibi olmadığı şeyin peşine düşme; çünkü kulak, göz ve kalb, bunların hepsi ondan sorumludur.)” (İsrâ, 36)

âyetinin de îkâz ettiği üzere, hakkında hiçbir bilgi ve tecrübe sâhibi olunmayan hususlarda fikir beyân etmekten de uzak durmak îcâb eder.

6. Temsilden Temâşâyâ

Temsil, bir mevzûu, bir husûsu misal getirerek, teşbih yoluyla örneklendirerek anlatmak, anlaşılır kılmaktır. Temsîl üslûbunun özünde, muhâtabın gözünde bir canlandırma yapma gâyesi bulunduğu söylenebilir; bu özelliğiyle temsil, muhâtabta fikrî-hayâlî bir temâşâ sağlamaktadır.

Misal yâhut mesel getirerek anlaşılır kılma üslûbunun en törelî hâlini evvelâ Kur'ân'da müşâhede etmek gerekir. Allâh, kendi zâtının, kullarınca bir nebze de olsa anlaşılmasını dilediği *Nûr Âyeti*'nde, ayrıca misallerin insanlar için verildiğini, bununla birlikte, her şeyi hikmetleriyle en iyi bilen in ise kendisi olduğunu beyân etmektedir:

“*Allâhu nûru's-semâvâti ve'l-arz meselu nûrihî ke-mişkâtin filhâ misbâh el-misbâhu fî-zucâceb ez-zucâcetu ke-ennehâ kevkebun durriyyun yûkadu min-şeceratin mubâraketin zeytûnetin lâ şarkıyyetin velâ ğarbiyyetin yekâdu zeytuhâ yudî'u velev lem-temseshu nâr nûrun 'alâ-nûr yehdî'llâhu li-nûrihî men yeşâ' ve yadribu'llâhu'l-emsâle li'n-nâs va'llâhu bi-kulli şey'in 'alîm.* (Allâh göklerin ve yerin nûrudur; O'nun nûrunun misâli, içinde kandil bulunan bir kandilliktir; kandillik billur bir fânus içindedir, o fânus da inciyi andıran bir yıldız gibidir; *-bu kandil-*, doğuya da batıya da âit olmayan, yağı neredeyse âteş değmese bile ışık veren mübârek bir zeytin ağacından yakılır; *-bu-*, nûr üstüne nûrdur;

Allâh, dilediğini nûruna eriştirir; Allâh insanlar için misaller verir; Allâh, her şeyi hakkıyla bilendir.)” (Nûr, 35)

Hem bizâtihi bir temsil getiren ve hem de temsîlin muhâtabına işâret eden bu âyetin yanında, temsil getirerek beyân etmenin niyet ve gâyesine işâret eden şu âyetler de göstermektedir ki, temsil, akleden ve tefekkür eden insanlar içindir; yâni, getirilen misallerden en iyi şekilde ilim, irfan ve fikir sâhipleri istifâde edebilirler:

“*Lev enzelnâ háze'l-Kur'âne 'alâ-cebelin le-ra'eytehu háşi'an mutesaddi'an min-haşyetillâh ve tilke'l-emsâlu nadribuhâ li'n-nâsi le'allehum yetefekkerûn.* (Şâyet biz bu Kur'ân'ı bir dağın üzerine indirmiş olsaydık, onu Allâh korkusundan titremiş ve paramparça olmuş görürdün; biz, işte bu misalleri insanlar düşünsünler diye veriyoruz.)” (Haşr, 21)

“*Meselu'llezîne'ttebazû min-dûni'llâhi evliyâ'e ke-meseli'l-'ankebût ittebazet beytâ ve inne evhene'l-buyûti le-beytu'l-'ankebût lev kânû ya'lemûn.* (...) *Vê tilke'l-emsâlu nadribuhâ li'n-nâs ve mâ-ya'kuluhâ ille'l-'âlimûn.* (Allâh'tan başka varlıkların dostluğuna sığınanların durumu, örümceğin durumuna benzer; örümcek, -ağım- kendine bir yuva edinir; ama yuvaların en çürüğü de örümcek yuvasıdır; keşke bilselerdi. (...) Biz, işte bu misalleri insanlara getiriyoruz; ama bunları, -hikmet sâhibi- âlimlerden başkası kavrayamamaktadır.)” (Ankebût, 41-43)

Nihâyî noktada aklın kavrayışını ve kalbin anlayışını hedeflese de, temsil, ilk aşamada insanların gözlerine ve kulaklarına hitâb eder. Bu durum

“*E lem-tera keyfe daraba'llâhu meselen kelimeten tayyibeten ke-şeceratin tayyibetin aslubâ sâbitun ve fer'uhâ fi's-semâ'.* (Allâh'ın nasıl bir misal getirdiğini görmedin mi? Güzel sözü, kökü sâbit ve dalları gökte olan güzel bir ağaca benzetti.)” (İbrâhîm, 24)

“*Yâ eyyuhe'n-nâsu duribe meselun fe'stemi'û leh inne'llezîne ted'ûne min-dûni'llâhi len-yahlukû zubbâben velevi'ctem'û leh ve in yeslubhumu'z-zubbâbu şey'en lâ-yestenkzûhu minh za'ufe't-tâlibu ve'l-matlûb...* (Ey insanlar! Size bir misal verilmektedir; dinleyin onu: Allâh'tan başka kendilerine yalvarıp yakardıklarınız var ya, hepsi bunun için bir araya gelseler bile bir sinek yaratamazlar; hattâ sinek onlardan bir şey kapsa, onu dahi ondan geri alamazlar; isteyen de âciz, kendinden istenen de...)” (Hacc, 73)

âyetlerinde de pekâlâ müşâhede edilebilir.

Denilebilir ki, misallerin göz ve kulaklardan akıl ve kalblere intikâlini hedefleyen temsil, bu gâyesini *-başta tiyatro olmak üzere-* tüm sahne san'atlarında da bir mihver olarak koruyagelmiştir. O kadar ki, Türk sahne ve temâşâ san'atlarında *temsil*, tiyatro karşılığında da kullanılmaktaydı. Meselâ, Azerbaycan'ın ilk tiyatro yazarlarından Mirza Fethali Ahundzade'nin komedi türündeki altı tiyatrosu, *Temsîlât* adı altında kitaplaştırılmış idi. Türkiye'de de son zamanlara kadar *piyes* ve *müsâmere* kelimelerinin yanında *temsil* de tiyatro kelimesini karşılamaktaydı.

Tiyatro üzerinden temsîl ile teori *-nazariye-* ve hattâ teoloji *-ilâhiyat-* arasında bir münâsebet kurmak gerekirse, bu münâsebetin, “soyut kavramlar ile mânevî mevzûların maddî-beşerî boyutlarda daha anlaşılabilir kılınması” gâyesi etrâfında şekillendiğini ileri sürmek mümkündür. Bir başka ifâdeyle, *-Nûr Âyeti'nin de işâret ettiği gibi-* tenzihî hakikatların teşbih yoluyla ifâde edilmesinin, temsîl üslûbuna kaynaklık ettiği de söylenebilir.

Öte yandan, hikmet ve tasavvuf mektebinin âlemler tasavvurunda âlem-i ervâh *-rublar âlemi-* ile âlem-i ecsâm *-cisimler âlemi-* arasındaki mertebe, “âlem-i misâl” *-latif nümûnele; enmûzece; misaller âlemi-* olarak adlandırılır. Âlem-i misâli mekân tutmuş olan latif hakikatların, âlem-i ecsâmda ancak temsiller vâsıtasıyla kavranabileceği farzedilmektedir. Ezcümle anlaşılmalıdır ki, temsîlin temel gâyesi, madde ile perdelenmiş olan âlem-i misâli dünyâ sahnesinde beşerin göz ve gönül idrâkine temâşâ ettirmektir.

7. Temâşâ Mekânları

Esas gâyesi Hakk'ı arayıp tanımak olan temâşâ eyleminde Allâh'ı muayyen bir mekânda yâhut belirli bir yönde aramanın yersiz oluşunu beyân eden şu âyet, bilhassa törelî edebî metinlerde sıklıkla kullanılmaktadır:

“Ve lillâhi'l-meşriku ve'l-mağribu fe eynemâ tuvellû fe semme veçu'llâh inne'llâhe vâsi'un 'alîm. (Doğu da Allâh'ındır, batı da; nereye dönerseniz Allâh'ın yüzü -zâtı- oradadır; şüphesiz Allâh, -lûtfu- sınırsız geniş olandır, hakkıyla bilendir.)” (Bakara, 115)

Aslına bakılırsa, bu âyet insanlar için büyük bir müjdeyi ifâde etmektedir; zîrâ, Allâh tüm mekânları kuşatıp sarmıştır, o yüzden de O'nun lûtf u ihsânıyla her ân ve her yerde karşılaşmak mümkündür. Dahası, ilâhî sıfatların ve fiillerin bir aynası sayılan kâinat, Allâh'ın, kendisini temâşâ edebilmeleri için kullarına ihsân ettiği uçsuz bucaksız bir mekândır.

Mekânın, hem aklî-fikrî hem de rûhî-bed'î tecrübenin inkişaf ve tekâmülünde en müessir unsurlardan biri oluşu, mütefekkirlerin, sûflerin, san'atkârların, şâirlerin (Karakuş, 2024, s. 206), içlerinde bulunan sevk-i

tabîilerinin de yönlendirmesiyle, temâşâ mekânlarına dâir daha dikkatli ve seçici olmalarını sağlamıştır. Bu mekân arayışında, fânî dünyâ mekânının -*yâhut vatanının*-, ezeli-aslî vatani hâtırlatıcı temel bir vasfı da hâiz olmasının ehemmiyeti büyük olsa gerektir.

Kevnî -*kozmojistik*- mânâda, yatay âlemden dikey âlemlere, Arz'dan Arş'a kadar her yer temâşânın mekânı sayılır. Maddî-bedenî temâşânın sıhhati, evvelemirde beş duyu uzvunun açık ve faâl bir hâlde bulunmasına bağlıdır. Bu nokta-yı nazardan, temâşâ eylemi için, görüş ufku engin, manzarası geniş ve açık alan vasfını taşıyan yerlerin müteber sayıldığını, kapalı mekânlarda ise hakikî mânâda bir temâşâdan bahsedilemeyeceğini söylemek yanlış olmaz.

Öte yandan, mânevî temâşâ, zamandan ve mekândan münezzeh rûhî bir tecrübe olduğundan, onun için mekânın açık olma şartı yoktur. Ancak, hakikî sûfilerin, dervişlerin, gönül erlerinin inzivâ, uzlet ve tecerrüd için yine de dağları, tepeleri ve yüksek yerleşim yerlerini tercîh ettiklerini ayrıca hesâba katmak gerekir.

Aklî temâşâ yoluyla ilim tahsîli için töreli medreselerin kurulduğu yerlere dikkat edilecek olursa, tabîî manzaraya hâkim, gökyüzünün râhatlıkla seyrine imkân tanıyan havası berrak mekânların kullanıldığı görülecektir. Rasadhâne kurmak için tâyin ve tesbît edilecek beldelerde de bu özellikler aranmaktaydı. Zîrâ töreli nazarla ilim, gökyüzü ile yeryüzü arasında mevcut alâkaları tesbît etme temâşâsıydı.

Medreselerin, *Sahn-ı Semân* adında da yaşayan, *sahn* denilen umûma açık müşterek alanları, gezinti ve seyir bahçeleri ilmî temâşâ için en münâsîp yerlerdi. Avluda *eyvân* adı verilen yazlık derslikler, yüksek kemerli yapılarıyla gökyüzünü müşâhedeye de elverişli mekânlardı. Sahnlar ve eyvanlar ilmî, felsefî nazariyelerin münâzara edildiği, tartışıldığı, tâliplerin ve meraklıların istifâdesine sunulduğu sahnelerdi.

Sahne, misâllerin ve mesellerin temsîl edildiği, seyirlik temâşâ oyunlarının ve -*o bağlamdaki tâbiriyle*- temsillerin sergilendiği, hayâta dâir nazariyelerin oyunlarla münâzara edildiği mekânların -*günümüzde dahi kullanılan*- ismiydi. Arapça *sahne* kelimesi, “gösterim mekânı, seyretme yeri, teorileri örneklendirme alanı” anlamında Yunanca *theatron* (> tiyatro) kelimesini karşılamak üzere kullanılmaktaydı.

Sahneler, oyuncuların seyircileri gördüğü, seyircilerin de oyuncuları canlı bir şekilde doğrudan görebildiği, işitebildiği, onların heyecanlarını yakından hissedebildiği tam temâşâ mekânları olması yönünden özel bir konuma sâhiptir. Bununla birlikte, bilhassa açık hava sahnelerinin, açık hava tiyatrolarının temâşânın hakikî mâhiyetini temsîl ettiğini belirtmek gerekir.

Ezcümle, temâşâ kavramında mündemiç “birliktelik, işteşlik” anlamının sahne yâhut tiyatro mekânlarında hakîkî kisvesiyle tezâhür ettiği, âşikârdır.

[Sahn – Sahne –Tiyatro]

Sahn (*orta / meydan / açık alan*) ⇒ Sahne ⇒ Tiyatro

Büyük âlemdeki tabîatın küçük birer misâlini hânelerin yâhut sarayların avlularında temsîl etmek gâyesiyle, *bahçe* yâhut *has bahçe* tasavvuru ve tanzîmi, bu bahçelerin zamanla ilmî münâzaraların, nazarî münâkaşaların, edebî musâhabelerin cereyân ettiği temâşâ mekânlarına dönüşmesine de imkân sağlamıştır. Hasbahçelerde sultanların iştirâkiyle tertîb edilen ilmî, nazarî, edebî temâşâlar ayrıca “dîvân” tâbîriyle de nitelenmekteydi.

Görüldüğü üzere, tabîatı doğrudan duyacak ve hissedecek şekilde açık alanlarda yapılması esâsına dayanan törelî temâşâ, ilim, felsefe ve san’at nazariyâtının inkişâfına ve tekâmülüne de zemin teşkil etmiştir. Kışlık, kapalı, iç mekânların da yazlık, açık alanlardaki temâşâların hissini verebilmesi için, duvarların ve tavanların tabîatı hâtırlatır bir şekilde tezyîn edilip süslendiğini söylemek mümkündür. Kezâ, kapalı mekânlara ve sohbet odalarına, dâimâ akar durumda çeşmeler yaptırılması, kafeslerde kuşlar beslenmesi, iç mekânların çeşitli güzel kokularla güzelleştirilmesi gibi uygulamaların bir bakıma bu gâyeye hizmet ettiği düşünülebilir.

8. Temâşâ Yolları

Bir hocanın, mürşidin yâhut ustâdın birlikteliğinde, yoldaşlığında ve kılavuzluğunda çıkılan yürüyüş ve temâşâ yolları, bağlamlarına göre farklı isimlerle anılabilir. Bu çerçevede, yolcusunu tekâmül ettiren seyr ü temâşâ yolu meslek, mezhep, mektep, tarîk(at), şerîat, sırât, silk gibi kelimelerinin yanında, usûl, tarz, üslûp, istikâmet, yön, semt, hatt, çizgi, minval gibi kelimelerle de ifâde edilmektedir. Kezâ, günümüzde ekol, okul gibi kelimeler de aynı dâirede ve benzeri amaçlarla kullanılmaktadır.

Temâşâ, bakma, görme, kulak verme, gezinme, yürüyüş yapma gibi tabîî açık hava eylemlerinin yanında çeşitli mahfil ve meclislerde şifâhî veyâhut kitâbî olarak ilmî, irfânî, felsefî, edebî muhtevâlî musâhabeler, mübâhaseler, müşâvereler, müzâkereler, mutâlaalar, münâzaralar, münâkaşalar yoluyla birlikte dinleme, konuşma, anlatma, okuma, yazma eylemleriyle hayâtiyetini devâm ettirir. Bu anlamda temâşâ, hayâtın her ânına ve her alanına sirâyet edebilen en ihâtalı nazarî eylemdir.

Temâşâ yolları, hem hoca-talebe, ustâd-çırak, mürşid-mürîd, kılavuz-yolcu gibi, iyi bilenle yeni öğrenenlerin ve hem de bir dostluk, yoldaşlık

ve meslektaşlık hukûku çerçevesinde bir arada yol yürüyenlerin müşâhede yoluyla birbirlerini tâkîb edip izledikleri mecrâlardır.

Hâtîme

Felsefe nedir? Denilebilir ki felsefe, birlikte izleme, birlikte düşünme, birlikte konuşup tartışma ve sonuca birlikte varmaya çalışma eylemlerinin neticesinde gelişen şifâhî ve kitâbî bir mantık edebiyâtından ibârettir. Yâni, felsefe, bir nazar ve temâşâ edebiyâtıdır, nazariyeler manzûmesidir. Temâşâ kavram-kelimesi etrâfında böyle bir nazarî temâşâdan hâsıl olan netîceleri maddeler hâlinde şöylece hulâsa etmek mümkündür:

⁰ Arapça *temâşâ* kelimesi Farsça'da *temâşâ* hâlini almış ve öylece de Türkçe'ye geçmiştir. Temâşâ, *yürümek-gezmek*, *bakmak-görmek* ve *izlemek* eylemlerinin kesişim alanında yer alan *seyr* kavramına karşılık gelmektedir. Zîrâ, yürümekten murâd izlemek, gezmekten murâd görmektir.

¹ Temâşâ, Peripatetikos ekolüne yâni Meşşâî mektebine mensûb olanların yapmayı bir usûl edindikleri nazarî-felsefî eylemin adıdır. Buna mukâbil, sâdece nazarî-felsefî değil, her türlü temâşânın da *-lûgat anlamından hareketle-* bir Meşşâî eylemi sayılabileceğini söylemek gerekir.

² Temâşâ, Yunanca'da ise *theoria-theatro-theologia* (*teori-tiyatro-teoloji*) kavramlarının kesişim alanını ifâde eden bir kelimedir. Temâşâ, tiyatro ve teori kelimelerinin her ikisini birden aynı anda karşılayan tek Türkçe kelimedir; yâni, temâşâ hem tiyatro ve hem de teori demektir. Tüm teorilerin kaynağı teolojiktir; zîrâ, teoriler, ilâhî kânunları beşerin idrâkine anlatma çabasının ürünleridir. Kezâ, evren, tüm teolojik teorilerin izlenebildiği en büyük açık hava tiyatrosudur.

³ Tabîat bilimlerinden beşerî bilimlere, riyâzî bilimlerden nazarî bilimlere, aklî bilimlerden naklî bilimlere, felsefeden tasavvufa, mantıktan şiire, mîmârîden mûsikîye törelî ilim, fikir ve san'at nazariyelerinin neredeyse tamâmı temâşâ merkezi etrâfında şekillenir. Evren büyük bir *sahn* yâhut *sahandır*, bu nazariyelerin hepsi bu sahandan beslenmektedir; kezâ, evren büyük bir *sahmedir*, bu nazariyelerin hepsi bu sahnenin izlenmesiyle meydana çıkmıştır.

⁴ Temâşâ, Allâh'ın kâinattaki tecellîlerini bakıp görmek için yürüyüp gezmektir. Temâşâ, "*Kulle yevmin huve fî-se'n*. (O, her an *-yeniden-yaratıştıdır*.)" (Rahmân, 29) âyeti mîsdâkınca ilâhî tecellîlerin oluşunu ve akışını "Bakalım, arkasından ne gelecek?" edâsıyla "hayret makâmı"nda izlemektir. Ezcümle denilebilir ki, sûfiyâne nazarla temâşânın makâmı hayrettir.

⁵ Cibâlî'nin "Her nakış ister özge bir bakış." düstûruyla yapılan tözel ve özel izlemelere, temâşâ denmektedir. Zîrâ, âlem her nev'î şahsına münhasır sonsuz nakışlar bütününden ibârettir, her yeni anda ve yeni nakışlarla yeniden yaratılma hâlinindedir.

⁶ Temâşâ, kâinâta hem beden hem de kalb gözüyle bakmaktır; temâşâ, parçanın bütüne bakmasıdır, kâinâtın bir parçası olmanın şuûruyla bütününi görmeye çalışmasıdır.

⁷ Kubbeden habbeye yaratılışın töresini ve türeyişin nizâmını hulâsa eden Kur'ân, birçok âyetinde temâşânın töresini, gâyesini, usûlünü ve üslûbunu da göstermektedir. Bu âyetler, âdetâ kevnî âyetleri *-delilleri-* doğru okuyabilmenin kılavuzlarıdır.

Bu hulâsanın ardından, böyle bir temâşâdan hâsıl olan bâzı teklifleri de dile getirmek yerinde olacaktır:

⁰ Baştan başa tüm eğitim-öğretim teşkilâtlarını alâkadâr eden müfredat esasları, gâye, usûl ve üslûp çerçevesinde bu temâşâ ilkelerine uygun olarak yeniden şekillendirilmelidir.

¹ Okul öncesi eğitimden yüksek öğretim seviyesine kadar her kademe okullar, etrâfa hâkim, ufku geniş ve manzarası açık mekânlarda kurulmalı; bahçeleriyle, avlularıyla ve iç mekânlarıyla tam temâşâyâ müsâit mîmârî özelliklere sâhip bulunmalıdır. Okulların bünyesindeki derslikler ile eğitici, öğretici ve araştırmacı odaları da temâşâyâ elverişli olacak şekilde konumlandırılmalıdır.

² Okullarda derslerin, mevsimine göre gökyüzüyle, yeryüzüyle ve tabiatla bedenî duyuları doğrudan temâsa geçirebilecek açık mekânlarda yapılabilmesine imkân sağlanmalı, bu, teşvik de edilmelidir.

³ Talebeler, fitrat, hilkat ve töre mevzûlarında hassâsiyetle şuurlandırılmalı, kendilerinin büyük kâinâtın birer parçası ve de en vasıflı unsurları olduğu husûsunda tâlim ve telkinlerde bulunulmalıdır.

Velhâsıl, temâşâ, Aliya İzzetbegoviç'in "Gökyüzünün talebesi olmayan, yeryüzünün muallimi olamaz." veczesinin mazmûnuna uygun bir gâyede, kulluk şuûruyla yürüyüp gezmek, bakıp görmek, kevnî, tabîî, beşerî hâdiseleri tâkîb edip izlemek ve bu minvalde de yorumlayıp anlatarak aktarmaktır. Temâşâ, ancak bu takdirde hakîkî ilim, fikir, san'at ve edebiyat eserleriyle mücessem hâle gelebilir.

KAYNAKÇA

- Ahundzade, M. F. (1988). *Komediler (Temsilât)*. Yavuz Akpınar (Haz.), İzmir: Ege Üniversitesi.
- Aristoteles. (2021). *Poetika –Şiir Sanatı Üzerine–* (9. Baskı). A. Çokona & Ö. Aygün (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Bolay, S. H. (1996). *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü* (6. Baskı). Ankara: Akçağ.
- Brockett, O. G. (2000). *Tiyatro Tarihi*. İ. Bayramoğlu (Ed.). Ankara: Dost.
- Cebecioglu E. (2004). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (2. Baskı). İstanbul: Anka.
- Ceyhan, S. (2011). Tecellî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 40 (s. 241-243). İstanbul.
- Çapraz, E. (2021). *Bedriddin ile Zöbra –Bir Şeyh Bedreddin Kurmacası–*. İstanbul: Kapı.
- Çapraz, E. (2022). Hakikatın Hikâyesi, Hikâyenin Hakikatı: Bir Hakikat Alanı Olarak Türk Halk Hikâyeleri. E. C. Öztürk & M. E. Erkaya (Ed.), *İSLARA Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi 12 Şubat 2022 –Bildiriler–* (s. 87-99). Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Dağlar, A. (2022). Edebî Töre Çatısı Altında: Törelî Türk Edebiyatı. E. C. Öztürk & M. E. Erkaya (Ed.), *İSLARA Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi 12 Şubat 2022 –Bildiriler–* (s. 100-115). Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Hâkim et-Tirmizî. (2019). *Kur'an ve Sünnetteki Misaller -El-Emsal mine'l Kitâbi ve's Sünne-*. Ersan Urcan (Çev.), İstanbul: Risale.
- İbn Sînâ. (2020). *Kitâbu'ş-Şifâ –Poetika-Şiir– (Şiir Sanatı Üzerine)*. F. Özpilavcı (Neş.&Çev.&İnc.). İstanbul: Litera.
- Karakuş, E. (2024). Yahya Kemal'in Şiirlerinde Mekân. V. Şahin (Ed.), *Şiirde Mekân Mekânda Şiir –Tanzimat'tan Günümüze Türk Şiirinde Mekân Poetiği Üzerine–* (s. 187-210). Ankara: Akçağ.
- Kaya, M. (2004). Meşşâiyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 29 (s. 393-396). Ankara.
- Koç, T. (2009). *İslâm Estetiği*. İstanbul: İSAM.
- Nutku, Ö. (1985). *Dünya Tiyatrosu Tarihi* (Cilt I-II). İstanbul: Remzi.
- Kutluer, İ. (1994). Düşünme. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 10 (s. 53-57). İstanbul.
- Pignarre, R. (1991). *Tiyatro Tarihi –Histoire du theatre–*. P. Kür (Çev.). İstanbul: İletişim.
- Platon. (2019). *Phaidros*. A. Çokona (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası.

- Platon. (2021). *Şölen–Dostluk* (21. Baskı). S. Eyüboğlu & A. Erhat (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Sevengil, R. A. (1959). *Eski Türklerde Dram San'atı*. İstanbul: Maarif.
- Şahin, O. (2013). İlmî Seyahatler Perspektifinden Biyografik Metinlerdeki Prestij İmgelerine Genel Bir Bakış. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6/26, 525-538.
- Türkan, A. (2023). *Erdemli İnsan Modeli –Kişisel Gelişim–*. İstanbul: Kitapyurdu.
- Uludağ, S. (2002). Keşf. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 25 (s. 315-317). Ankara.
- Uludağ, S. (2006). Müşâhede. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 32 (s. 152-153). İstanbul.
- Uludağ, S. (2009). Sefer. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 36 (s. 298-299). İstanbul.
- Uludağ, S. (2010). Sülûk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 38 (s. 127-128). İstanbul.
- Yeşilyurt, T. (2023). *Rü'yetullah -Akıl Âyinesinde Cemâlullah'ı Seyreylemek-* (2. Baskı). İstanbul: İnsan.